

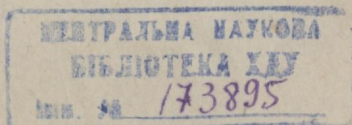
~~173895~~ 17 173895/н7-8

КРИТИКА

2776

ЖУРНАЛ-МІСЯЧНИК
МАРКСИСТСЬКОЇ КРИТИКИ
ТА БІБЛІОГРАФІЇ

КРИТИКА

1930 н7-8 (30-31)

ЗА РЕДАКЦІЄЮ
Т. Т.: В. Т. ДЕСНЯКА, В. Д. КОРЯКА,
І. Ю. КУЛИКА, Г. Ф. ОВЧАРОВА,
В. Й. СУХИНО-ХОМЕНКА,
Ф. П. ТАРАНА та А. А. ХВИЛІ

(30-31)

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ

Р. 1930

ЕРЖАНЕ
ДРАВНИЦТВО УКРАЇНИ

НА НОВІМ ЕТАПІ

(З підсумків 5 з'їзду спілки ПРОЛЕ-
ТАРСЬКО-СЕЛЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ)

ЮРІЙ САВЧЕНКО

Велетенські процеси в усіх галузях життя за доби соціалістичної реконструкції, колосальні темпи соціалістичного будівництва, загострення класової боротьби — усе це цілком закономірно визначає нові завдання і в ділянці художньої літератури, зокрема в селянському її секторі.

Саме тепер, на перших роках п'ятирічки, коли велику увагу нашу забирає колективізація й зв'язана з нею ліквідація куркуля, як класи, перед селянською літературою повстав ряд нових політично-актуальних кардинальних проблем; саме тепер проблеми селянської літератури набрали бойового політичного значення, значення ударної ділянки.

* * *

Останній 5 з'їзд (6—12 травня 1930 р.) спілки письменників „Плуг“ — цього основного загону, що об'єднав найкращі сили селянської літератури, передусім, і має велике значення тим, що цілком вчасно й правильно зосередив свою увагу саме на найважливіших питаннях і завданнях, які визначила реконструктивна доба, підсумувавши й критично висвітливши свою багаторічну творчу діяльність з погляду сьогодишніх завдань, зробивши відповідний поворот і організаційну перебудову, і тим самим ще раз довівши життєздатність організації, її чутливість до вимог нашої доби, — її здатність орієнтуватися в тих колосальних процесах, що в них вона брала найактивнішу участь.

Саме цей момент яскраво підкреслили у своїх привітальних промовах т.т. Скрипник і Хвиля, відзначаючи різницю ситуацій, що в них відбувалися плужанські з'їзди — попередній четвертий і останній — п'ятий. Три роки тому, на 4 з'їзді 1927 року, „Плуг“ провадив ліквідацію масовизму; тепер, за

добі реконструкції нашого господарства, „Плуг“ стоїть перед завданням перекоonstrуувати себе з організації селянських письменників на організацію пролетарсько-селянських письменників.

Ясна річ, що ця реорганізація не була лише формальним перейменуванням, урочистою декларацією з'їзду — вона була кінцевим акордом тої великої роботи, що її під керівництвом комуністичної партії останніми роками провадив „Плуг“. Справді, зовні не пишно, незрідка без ніякої практичної підтримки від дружніх пролеторганізацій письменницьких „Плуг“ протягом останніх років напружено шукав розв'язання тих проблем, що їх висунула реконструктивна доба перед селянською літературою; і можна сказати, що під керівництвом партії, за допомогою селянських письменницьких організацій інших радянських республік, з якими налагоджено щільний зв'язок, „Плуг“ прийшов на з'їзд з цілком виразними правильними настановами щодо своїх завдань і шляхів у певних умовах.

* * *

Основне питання, що його треба було розв'язати, є питання самовизначення. „Кого слід уважати за селянського письменника“ — таке питання цілком закономірно повстало в зв'язку з процесами колективізації, в зв'язку із загостренням класової боротьби на селі. Слід відзначити, що це питання для „Плуга“, власне, певною мірою розв'язане було в умовах української дійсності ще й раніше: „Плуг“ завжди підкреслював свою орієнтацію лише на ті шари селянства, що йдуть під керівництвом пролетаріату до соціалізму, і називав себе організацією революційно-селянських письменників. І практично, власне, на Україні було незрівняно менше тих непорозумінь, що траплялися в РСФРР, коли куркульських поетів Ключова, Кличкова та ін. зараховувано до селянських письменників взагалі, зважаючи на їхні „селянські“ образи, „селянське“ світовідчуження.

Таке формулювання, а надто в нових умовах, як показала наочно дискусія ВОКП'а з В. Полонським, свідчило про нахил до ігнорування класової боротьби, до замазування різниць і противенств між різними класовими групами на селі, до нерозуміння процесу переходу основних мас села від дрібновласницьких форм господарства, побуту на нові — соціалістичні. Об'єктивно всі ці недобачання й нерозуміння були виявленням прагнень куркуля, засобом у його боротьбі проти наступу соціалістичних елементів села й міста.

І тому, природньо, і ВОКП'овці і плужани цілком у згоді з теорією марксизму-ленінізму і особливо тепер, за реконструк-

тивної доби, за ліквідації куркуля, як кляси, стають на погляд, за яким до поняття „селянство“ зовсім не включається куркуль; а відтак і за селянського письменника вважають лише такого письменника, що в художніх образах відбиває інтереси, процес перетворення світогляду й психіки бідняцько-наймитських та середняцьких мас села, які під керівництвом пролетаріату йдуть через колективізацію до соціалізму.

Та поборюючи своєрідний „правий ухил“ у розумінні селянської літератури, дехто з ВОКП'івців у запалі дискусійної боротьби допустився був іншого ухилу. Скільки інтереси бідняцько-середняцьких мас лежать в одній площині з інтересами пролетаріату, стільки й література цих мас повинна мати спільність із літературою пролетарською. З цього загального і взагалі справедливого твердження зроблено було неправильний висновок, що селянська література ідеологічно нічим не різниться від пролетарської.

Можна було б на цьому ухилі, що не мав поширення серед членів „Плугу“, й зовсім не спинятися докладніше, якби він у своєрідних формах не відбився у висловлюваннях деяких членів інших літературних організацій на Україні, що замість підтримати правдиву в цьому питанні позицію „Плугу“ внесли, натомість, ще більшу плутанину. Треба одверто сказати: це були, кінець-кінцем, дуже невдалі виступи. Вони виявили різючу відсталість декого з тих, хто брався говорити на теми селянської літератури, вони виявили подекуди й дечию цілковиту неписьменність у питаннях реконструкції сільського господарства. Зовсім не цікавлячись суттю дискусії про селянську літературу, зовсім не розуміючи її принципового значення, дехто з тих, що виступали, намагалися просто свої вузько-групові рахунки уґрунтовувати завданнями реконструктивної доби, їх гаразд не розуміючи й не апробуючи навіть зрозуміти. Хіба ж можна, прикладом, визнати за глибоко принципові, продумані висловлювання т. Полторацького, коли він, сплутуючи й ототожнюючи проблему існування селянської літератури взагалі з проблемою існування спілки „Плуг“, такої вживає аргументації.

„А тепер трохи про одну фіктивну (?) літорганізацію, що й досі (?) носить назву „Плуг“ (!). Я вважаю, що такі організації, що не мають фактично ніякого впливу на культурне життя України в сучасних умовах, і що по старій звичці їм інертно дають нині можливості постачати читиво масам робітників зернофабрик, що є в кілька разів культурніші за своїх ідеологів байкарів, такі організації в певних культурних умовах повинні відмерти й передати свою функцію пролетарським мистецьким організаціям“ („Вечірня робітнича газета“ 21/XII 1929 р., № 38. Розрядка моя — Ю. С.).

Не спиняючись на високодумних повчаннях т. Полторацького тим, хто „по старій звичці... інертно дають нині можливість“, не спиняючись на тоні його виступу й вибриках проти окремих осіб і цілої організації, що й досі носить назву „Плуг“ (чому це й досі неможна носити такої назви?!), звернімо увагу на аргументацію нашого „політика“ з „Нової генерації“. Є погана, припустімо, літорганізація, в сучасних умовах саме ця організація немає впливу, а тому ця ж таки організація, в такому-то складі і т. д. непотрібна. Припустімо, що все це так, погодьмося з суб'єктивною думкою т. Полторацького про „Плуг“. Але чому ж це значить, що такі організації взагалі повинні передати свої функції пролетарським організаціям? Виходить, через те, що „Плуг“ — організація селянських письменників — є погана організація, треба функції селянських письменників передати пролетарським письменницьким організаціям. А як же селянська література, тов. Полторацький? Хіба з ліквідацією „Плугу“ — організації селянських письменників — зникає й селянська література? Хіба, як розпався колись „Гарт“, то тим самим зникла проблема пролетарської літератури? Справа, очевидно, в тому, що на сьогодні, за Ол. Полторацьким, знімається проблема селянської літератури. Не дарма ж Ол. Полторацький, із властивим йому „лівим“ забіганням вперед, говорить лише про „робітників зернофабрик“, — ніби ставлячи знак рівності між сьогоднішнім колгоспівцем і сільсько-господарчим пролетарем — і зовсім викреслюючи 50% трудящого селянства України, на сьогодні ще не зколективізованих. Заміна принципів питань своєю власною особою є, на жаль, часте явище нашої літературної дійсності. У своїй відповіді на протест „Плугу“ члени „Нової генерації“, багатько хороших слів сказавши про тон взаємин між організаціями, не помітили тої глибоко невірної, шкідливої постави питання, що її дав Ол. Полторацький, і що не могла не викликати справедливої відсічі членів „Плугу“.

Крім отакого зразку розперезаного політиканства, були інші виступи, що викликали чимало сумнівів. Не маємо підстав стверджувати, що т.т. Сенченко, Панч, приміром, виходили також із тих же групових інтересів. Але маємо підстави заявити, що в обидвох названих т.т. виразно виявилось те саме запаморочення від успіхів. Самостійні селянські організації, заявляють вони, просто непотрібні. Деж пак: цілі округи колективізуються, селянства вже немає, ідеологія завтра вже, як не сьогодні, стає поспіль пролетарська — навіщо ж селянські письменники, навіщо й „Плуг“, що до того ж, на думку цих товаришів, застиг на місці, відстав: де там йому угнатися за селянством, що вже стало пролетаріатом.

Важко сказати, що в цих поглядах справді запаморочення від успіхів, а що просто від негативного ставлення до „Плуга“ з невдалим притягненням для угрунтування суспільно-політичного матеріалу, якого не схотіли навіть зрозуміти, як слід.

Кінець-кінцем, не для полеміки наводимо все це, а лише для ілюстрації тої „підтримки“, яку мав „Плуг“ від деяких інших організацій в час, коли увага пролетарської суспільности скерована на фронт соціалістичної реконструкції села, коли, як справедливо зауважив т. Кулик, роля й значення селянського сектора літератури більшає, а не меншає.

І надто шкідливі були ці виступи саме в той час, коли „Плуг“, уже пройшовши стадію виточення своїх позицій, підносився на вищий щабель — теоретично й практично — і перебудовував свою роботу, виходячи з потреб реконструктивної доби, в той час, коли „Плуг“, далеко випередивши в розумінні соціально-економічних процесів тих, хто отак його оцінював, своєю творчою й організаційно-громадською роботою показав, що його роля не в минулому, як це декому трохи передчасно здалося, а ще в майбутньому. Лише короткозорі політики могли не помітити тої роботи, що її під керівництвом партії провадив „Плуг“, беручи активну участь у соціалістичній перебудові села — через зв'язок із кумунами, участь і вивчення процесів колективізації, через зв'язок з новими молодими кадрами, що вийшли з лав сільсько-господарчого пролетаріату та колгоспів, а найголовніше — відображаючи нові процеси на селі у своїй творчості й провадячи теоретичне вивчення і загальних соціально-економічних процесів на селі і питань творчості, що має відповідати їм.

Робота січневого пленуму й 5-го з'їзду „Плуга“ є прекрасний доказ цього громадсько-політичного й творчого зростання організації. Не витрачаючи уваги на полеміку проти невдалих вихваток на її адресу, з'їзд усю увагу скерував на визначення нових шляхів, нових завдань, органічно поєднуючи моменти актуально-політичні з моментами творчого порядку. Доповідь Наркомзема т. Демченка про соціалістичну реконструкцію села на сьогоднішньому етапі, участь на з'їзді представників колгоспів і комун, численні привітання від робітників Тракторбуду, заводу „Серп і Молот“, від відповідальних партійних робітників, розв'язання питань практичної участі письменників-плужан у роботі на селі — з одного боку, а з другого — поглиблена аналіза творчого доробку, обговорення питань теоретичних, вивчення складних процесів господарчих, соціальних і політичних, засвоєння діалектичного матеріалізму, питань стилю нашої доби і т. д., — все це яскраво по-

казує й велике громадсько-політичне значення плужанського з'їзду, і його, разом з тим, одміну від інших з'їздів, і плужанських і неплужанських: цей з'їзд письменників спромігся свою специфічну письменницьку діяльність поставити на перший план, але так, щоб і найменшою мірою не одірвати її від громадсько-політичних завдань, а навпаки — ще виразніше показати органічний їх зв'язок.

Яких же висновків дійшов з'їзд „Плуга“? Які завдання й методи роботи він визначив надалі?

Поперше, з'їзд цілком ухвалив запропоноване ще на січневому пленумі перейменування „Плуга“ із спілки селянських на спілку пролетарсько-селянських письменників, виходячи з соціально-економічних та політичних процесів, що відбуваються на селі в наш час — і з факту ідеологічного зростання членів організації.

Перейменування це вказує на новий етап розвитку „Плуга“, пересування по соціальній базі. Перейменування це вказує на те, що тепер, у зв'язку із загостренням і поглибленням класової боротьби, справа орієнтації на певну соціальну базу стоїть складніше й гостріше, ніж тоді, коли „Плуг“ починав свою роботу, вимагає більшої чіткості і ясності. Аналізуючи нову стадію цієї боротьби, що на сьогодні характеризується творенням нової підпори радянської влади в особі колгоспівця і, разом, ліквідацією куркуля, як класу, а з другого боку — підкреслюючи, що з переходом до суцільної колективізації ще зовсім не знімається питання про дальшу роботу над викоріненням дрібновласницьких залишків і впливів у психо-ідеології селянства, — „Плуг“ зважив, що не може він стояти на невиразних тепер загально-селянських (хоч і революційного селянства) позиціях, а так само мусить диференційовано підходити до тої бази, на яку має спиратися. Отже, він має тепер спиратися саме на найреволюційнішу частину колективізованого селянства, на сільську бідноту, ту бідноту, що тепер формується в окремі групи всередині колективів, на колгоспівський актив, цей передовий загін соціалістичного перебудування села.

Разом із цим, зважаючи й на інший великого значення передовий загін на селі, на численні кадри сільсько-господарського пролетаріату і робітників радгоспів, майбутніх агроміст, „Плуг“ так само на своєму з'їзді остаточно визначив свою орієнтацію й на цю соціальну базу, тим самим ще виразніше визначаючи свою ідеологічну спрямованість в бік пролетаріату.

На основі одних організаційного характеру засад „Плуг“ і ствердив додаток до своєї назви „пролетарсько-селянських письменників“. Чи означає цей додаток, як дехто

зрозумів, що й ідеологічно „Плуг“ став організацією пролетарською, організацією з пролетарською ідеологією (не говорячи вже про зовсім безглузде — з „пролетарсько-селянською“ ідеологією)? Звичайно, цей організаційний захід, як і зовнішній вияв його — перейменування, свідчить про глибокі зміни, що відбуваються в ідеології членів організації, а разом і зобов'язує їх до великої роботи над собою щодо ідеологічної витриманості. Але разом із тим, цю зміну слід розуміти як певний більш-менш тривалий процес. З'їзд ще раз підкреслив, що „Плуг“, як спілка пролетарсько-селянських письменників, ще не може в цілому на сьогодні стверджувати, що він цілковито опанував пролетарську ідеологію, так само, як не можна стверджувати цілковитої наявності її в тій базі, на яку „Плуг“ спирається. „Плуг“ лише наближається до пролетарської ідеології на данім етапі більше ніж раніш. Але він ставить собі за мету в боротьбі з реакційною дрібно-власницькою ідеологією серед відсталих шарів селянства і з залишком її серед своїх членів, допомагаючи й зміцненню пролетарської, колективістичної ідеології, добитися того, щоб вона стала за домінанту всієї літературно-громадської, художньої та критично-публіцистичної діяльності „Плугу“.

Разом із тим, рішуче протиставлячи себе куркульським письменникам, „Плуг“ вважає себе за найближчого спілняка пролетарської літератури, а не попутника, відповідно до своєї бази, що становить підпору й спілняка пролетаріату в його боротьбі за будівництво соціалізму.

З цього першого й основного організаційного повороту „Плуга“ випливають і інші організаційні заходи. Орієнтуючись на нову соціальну базу, на нові завдання, „Плуг“ повинен був цілком звільнитися від тих письменників, що не змогли б на даному етапі виконувати ті завдання. Виключення 25% членів із „Плуга“ й було тим наслідковим заходом, що впливав із першого. Одмінно від попередніх „чисток“ „Плуга“, ця чистка зачіпала не тільки так званий „баласт“, а й справжніх письменників, що просто своєю творчістю не могли відповідати теперішньому настановленню „Плуга“.

Разом із цим заходом з'їзд якнайкатегоричніше поставив перед членами „Плуга“ вимогу дальшої впертої праці над самовдосконаленням, над опануванням передусім діалектично-матеріалістичної методи й на її основі усвідомлення свого стилю. Так само підкреслено потребу ще більше пожвавити органічний зв'язок із селом — через довгочасні подорожі, тривалі праці в колгоспах, комунах, радгоспах і т. д. Нарешті, велику увагу з'їзд віддав питанням кадрів і масової роботи. Ці питання набрали особливого значення у зв'язку з новим настановленням роботи „Плуга“.

Як відомо, протягом останніх років після літературної дискусії, „Плуг“, виконуючи директиви резолюції ЦК КП(б)У, зовсім згорнув свою колишню масову роботу. Цілком природньо, він не повинен був її провадити в тих формах, бо як організація селянських письменників міг би наробити багато помилок. Тим дивніша була позиція щодо цього київської „Літературної газети“, що її керівники, добре знаючи становище „Плуга“ в цім питанні, останнім часом провадили якийсь похід проти нього, б'ючи саме на цей момент.

Тепер становище „Плуг“ змінилося. Нова постава питання про кадри вимагає, а чіткіша позиція „Плуга“, чіткіша орієнтація на соціальну базу дозволяють знову поставити питання про масову роботу, як роботу з письменницьким молодняком, але в зовсім уже нових формах і в іншому обсягові й надто, що чимала частина її тепер переходить до функції федерації письменників. З'їзд принципово ухвалив розпочати масову роботу в нових формах, доручивши бюрові вивчити це питання й розробити конкретні форми здійснення цих завдань. Уже підчас самого з'їзду „Плуг“ налагодив щільний зв'язок із літорганізацією „Трактор“, що об'єднує молодих письменників-вихідців із сільсько-господарчого пролетаріату. Їх уже тепер „Плуг“ розглядає, як майбутнє своє поповнення.

Особливого значення в роботі „Плугу“ набирає його зв'язок із селянськими письменниками інших національностей. Давній зв'язок з ВОКПом, обмін досвідом, персональна взаємна участь у роботі доповнюється зв'язком із письменниками нацменшостей на Україні, зокрема з німецькими селянськими письменниками, що об'єдналися як німецька секція „Плуга“, видають свій журнал „Sturmschrift“, провадять роботу серед німецької людности, стоячи на платформі „Плугу“. Поширюючи свої інтернаціональні зв'язки, зважаючи на загальне ідеологічне зростання організацій селянських письменників, що мають і матимуть неабияку ролю в культурному відродженні відсталих народів СРСР, „Плуг“ вважає за можливе поставити тепер питання про „Всесоюзне об'єднання організацій селянських письменників“. Щодо взаємин з іншими літературними організаціями, „Плуг“ вважає, що він і надалі буде всіляко допомагати здійсненню гегемонії пролетарської літератури, підтримуючи саме ті літорганізації, які фактично за ту гегемонію будуть боротися.

* * *

Чималу увагу присвятивши організаційним питанням, 5-й з'їзд „Плугу“, проте, найбільший наголос у своїй роботі зробив на докладній — з погляду сьогоденних завдань і но-

вих настановлень — аналізі творчого доробку членів організації. В порядку денному з'їзду переважали спеціальні доповіді, що безпосередньо стосувалися до питань творчості: І. Кулика (ВУСПП) „Клясова боротьба на селі й соціалістична перебудова села в українській літературі“. Т. Ревякіна — „Селянська література РСФРР“. В. Зайця — „Повість і роман плужан“; Ярмоленка — „Плужанська новеля“; Ю. Савченка — „Плужанська поезія“; А. Панова — „Художній нарис; Д. Грудини „Драматичні твори плужан“; т. Олексієва — „Дитяча книжка“; Ю. Лавриненка — „Проблема стилю“. З цього погляду слід підкреслити, що нинішній плужанський з'їзд перший з письменницьких з'їздів, на якому питання виробничі, питання творчості посідали таке велике місце.

За характеристичну ознаку цієї сторони роботи з'їзду слід визнати пильну аналізу творчого доробку „Плуга“; ця аналіза, природно, у зв'язку з новими суспільними процесами за реконструктивної доби, в зв'язку з новим настановленням організації не могла не набрати форм нещадної самокритики, настільки гострої, що в декого з присутніх на з'їзді представників братніх літератур, дружніх літературних організацій виникали навіть побоювання — чи не применшує та самокритика досягнень „Плуга“ перед широкою радянською суспільністю. Та, очевидна річ, можливість зважитися на таку нещадну самокритику дали, й пильну потребу в ній спричинили — дійсно великі досягнення: певність своєї сили й свідомість нових завдань, звідси бо й випливала потреба усвідомити всі хиби на попередньому, перейденому етапі. Ці хиби плужани сміливо викривали, свою сміливу, справжню самокритику, щоб визначити далші перспективи й закріпити успіхи, протиставляючи тим часто брутальним нападам деяких осіб, що „самокритичним“ одягом прикривають свою вузько-групову ворожість.

Досягнення „Плугу“ справді великі; 250 книжок з 2.500.000 тиражем (з них 50 з мільйоновим тиражем лише за чотири місяці 1930 року), з них — 36 романів та повістей, 98 збірок оповідань, нарисів, 20 збірок поезій, 36 п'єс, 50 книжок для дітей і т. д. — ось кількісні показники продукції плужан, темпів її розвитку.

Розглядаючи цю продукцію з боку тематики й ідеологічної спрямованості — цих основних домінантних компонентів стилю, — можемо взагалі твердити, що, справді, творчість плужан — селянських письменників виявляла психо-ідеологію найреволюційніших шарів селянства, що прямують під керівництвом пролетаріату до соціалістичних форм життя, а відтак була вона й активним чинником в цьому прямованні, стимулюючи перетворення селянської психіки на новий лад, борючись із її власницькими індивідуалістичними елементами.

Плужанська тематика — це тематика нових процесів на селі; вона показує нові його сили, зокрема активного суспільника селянина, що прямує до нового життя, змагається за нього, перетворюючи й своє власне ество. Природний, переважний для селянського письменника герой, представник наймитсько-бідняцьких чи пізніше колективізованих мас села виступає чи то як учасник громадянської війни (Вільховий „Небожани“, твори Сфекли, новелі Пилипенка), чи то як активіст-будівник нового села за відбудовного періоду (Головко Бур'ян“, Будяк „До великої брами“, „Марина Кононівна“, Штангей „Батрачка“, Яковенко „Вербовчани“), чи то як учасник і борець за реконструкцію села на нових колективних основах (Добровольський „Залізний кінь“ „Гігант“, Хуторський „Трактори“, „Золота яма“, Вільховий „Зелена фабрика“, Д. Гуменна „Листи з степової України“, „Комуна без імені“, П. Нечай „Мухи“, „База“, А. Головко „Пасинки степу“, М. Дукін „Мінезота № 23“, Різниченко „Подорож до землі невідомої“, „Останній запорожець“, Алешко „Хліб“, „Моторний“, Нефелін „Стаїня“, оповідання Загоруйка, Пилипенкові й Годованцеві байки, поезії Панова, Алешка, Ведміцького, Сайка і т. д.).

Звичайно, не обминають плужани й інших тем та проблем не зв'язаних із селом, чи з теперішнім селом, хоч — про це мова далі — і не завжди вдало їх трактують. Далеке історичне минуле (повісті Таля — „Пригоди бурсаків“, „Любі бродяги“), широкі малюнки дореволюційної дійсності з спробою висвітлити їх з погляду марксистського розуміння розвитку суспільства, класової боротьби (С. Божко „В степах“, А. Головко „Три сини“, Г. Яковенко „Три елементи“), життя й боротьба галицької бідноти і української, й інших національностей (Гжицький „Муца“, „Цісарське право“, Бездик „Студені води“ та ін.), спроби висвітлити життя еміграції (Орлівна „Емігранти“, „В лабіринті“), так само спроби показати життя інших національностей, що живуть на терені СРСР і відповідно висвітлити національне питання (Гжицький „Чорне озеро“, твори Сфекли), життя й побут різних шарів та професій міського населення (Минка „Беладона“, новелі Пилипенка — в збірці „Тисячі в одиницях“, Ковальчука „17—13“) ось те широке коло тем, що їх бралися висвітлювати плужани.

Проте, навіть формально підходячи до цього тематичного комплексу, можна закинути все ж його недостатність і відставання від темпів нашого життя (ця хибка, правда, властива, взагалі, цілій пролетарській та радянській літературі). Ще мало й не зовсім достатньо в плужанській творчості відбито теперішні великі процеси колективізації, ще мало викрито перспективи й величезну історичну роль цих проце-

сів, ще часто письменники або тільки підходять до цих процесів, або трактують їх поверхово. Тільки за останній час переважно в нарисах, оповіданнях Добровольського, Алешка, Дукіна та інш. помічаємо, як письменники плужани безпосередньо підходять до показу конкретної боротьби за колективні форми життя, за індустріалізоване усупільнене велике сільське господарство, до показу ліквідації куркуля як класи, як певного неминучого й закономірного процесу, до показу внутрішнього життя колгоспів, творення нової психіки, нового побуту і т. д.

Ідеологічна спрямованість в трактуванні цих тем — знов таки взагалі беручи організацію в цілому — відзначається більш-менш чітким класовим настановленням, активним ставленням до дійсності, постійною підкресленою увагою до моментів класового розшарування, класової боротьби, в якій письменник стоїть цілком певно по цей бік „барикади“ — на боці тих Мотузок, Постолак, Горошин, що — іноді з помилками, хитаннями — простують до нових соціалістичних форм життя, на боці тих, хто становить підпору пролетаріату на селі.

Щодо цього, плужанська творчість є цілком відмінна від творчості тих письменників, що свідомо чи несвідомо відбивають психо-ідеологію куркульства з їхнім „недобачанням“ класового розшарування на селі, з „недобачанням“ класової боротьби, з їхньою поезією „землі“, „єдиного села“ тощо. Ми вже, здається, домовилися, що куркульська психо-ідеологія є куркульська і синтезувати її з селянською, а надто визнавати її за „справжню селянську“ — означає бути за провідника — свідомого чи несвідомого — цієї ідеології. Те, що ці письменники пишуть про село, ще не може, ясна річ, правити за доказ їхньої селянськості, бо — поза тематикою — ідеологічна спрямованість є найважливіша ознака стилю.

Та сконстатувавши оцю взагалі виразну ідеологічну спрямованість, що її, проте, не розуміємо як цілком пролетарську, мусимо особливо підкреслити й певну неоднорідність, і певну несталість, а то й збочення у виявленні цієї основної лінії в плужанській творчості.

На жаль, критика дружніх організацій часто надто мало виявляла в цьому пункті розуміння того, що для селянських письменників ця неоднорідність, несталість, навіть збочення є речі на даному етапі певною мірою зрозумілі і потребують специфічного підходу для їх переборення. Нездарма ж і в партійних резолюціях, і в виступах окремих відповідальних партійних робітників завжди підкреслювано, що —

„вимога стовідсоткової ортодоксальності від селянського письменника є політично шкідлива, бо вона знімає специфічну проблему перетворення середняка в літературі, бо вона може відштовхнути

в табір куркульської літератури чималу частину некуркульських „проміжних“, тих, що ще хитаються, селянських письменників“. (П. Сольц. „За пролетарське керівництво крест'янської літературой“. „Правда“, 2/IV, 1930, № 91).

В іншому місці тої ж статті т. Сольц ще раз підкреслює, що такі вимоги призводять до змазування —

„найважливішого питання про ступнезе переведення на рейки пролетарської ідеології чималої частини селянських письменників, які ще не позбулись дрібно-буржуазних хитань, ще не розуміють до кінця нашого соціалістичного будівництва“.

Отже, вітаючи, скажімо, „Літературну газету“ за її бойовий наступ на всі вияви ворожих пролетаріатові тенденцій в літературі, мусимо разом із тим зауважити: на жаль, не завжди в цьому бойовизмі щодо плужан виявилась ота обережність, що її вимагає від органу пролетарської літорганізації керівництво селянською літературою, натомість був часто голобельний підхід навіть до таких творів селянської літератури, як приміром „Залізний кінь“ Добровольського, що становили певний поступ у її відображенні нового села. До речі сказати, тут забувалося часто, що не в самих вузько-стилістичних елементах твору виявляється вся його суть, адже й тема і ідеологічне настановлення є також ознаки нового, вони також є компоненти стилю і саме ті, що насамперед перебудовуються, саме ті, що ними зумовлюються, кінець-кінцем, й інші.

І зовсім дивний (коли обминути різкі, продиктовані вузько-груповою ворожістю оцінки ряду плужанських творів, де переважає голобля, а не керівничі вказівки, а не намагання виправити), зовсім дивний є такий перл, що його зовсім нещодавнечко викрили ми в „Літературній газеті“ в рецензії на твір Бедзика „Студені води“:

„...Оповідання про життя дітей здебільшого пишуть початковці, що тільки-но взяли за перо. Тимто ми й мавмо на сьогоднішній день „художню“ продукцію — голі агітки або схеми оповідань, де трапляються такі казуси, коли герой розбирається в політиці не гірш за партійця з десятирічним стажем“. („Літ. газета“, 1930, № 8. Розрядка моя — Ю. С.).

Ми дізналися з того ж числа тої ж газети, що рецензію писав, очевидно... початковець, який з незадоволення на „Плуг“ (не відповів на листа) ладний плужанинові на карб поставити навіть те, що його герой розбирається добре в політиці. Очевидно, добре в ній розбирається й автор — залишається тільки розвести руками з такого казусу „Літературної газети“.

Звичайно, всім цим аж ніяк не применшуємо потребу боротися з ворожими впливами. Неможна применшувати зна-

чення цих впливів і в творчості плужан на даному етапі, в час загостреної класової боротьби, коли „Плуг“ стає спілкою пролетарсько-селянських письменників. Та чи можна закидати це „Плугів“, що, позбувшись на січневому пленумі 25% нестійких, на з'їзді справді жорстоко підійшов до всіх цих хитань, збочень, ворожих впливів, але разом із тим і свідомий їх виправлення, свідомий і меж тої жорстокости. Бо ще й тепер для „Плуга“, для певної його частини ті межі залишаються, як залишаються покищо вони і в тій базі, на яку „Плуг“ спирається.

Маючи взагалі більш-менш виразну соціально-ідеологічну спрямованість, селянські письменники не завжди й не скрізь ще позбулись певного ідеалізму, не зовсім опанували діалектично-матеріалістичні методи пізнання й висвітлення реальної дійсности. Ці елементи ідеалізму виявляються, поперше, в своєрідному культурництві старо-народницького, просвітнянського гатунку. Часто селянський письменник, помічаючи розшарування на селі, не здатний зрозуміти глибоко класову підоснову цього розшарування й боротьби, не вміє за зовнішнім викрити внутрішню суть, побачити основні рухові сили, що зумовлюють даний процес. Відтак надає він великого значення моральним категоріям, свідомості, перебільшує роль особистого, недостатньо показує зумовленість його від соціально-економічного буття.

Так, для Нечая („Мухи“, „База“), Гжицького („Чорне озеро“), Яковенка („Три елементи“) здебільшого важить вузький плян особистих переживань героїв, мало, кінець-кінцем, пов'язаних з тими соціально-економічними процесами, що їх вони подають, як обов'язкове тло. Чи не найгірше стоїть справа щодо цього — в творах Нечая; багато говорячи про перебудову села, письменник, проте, не спромігся показати її, як органічний процес, що в ньому діють певні класові люди; натомість більшу, ба головну увагу віддає автор змалюванню на цьому тлі боротьби братів Мух за жінку, трактуючи цю боротьбу в пляні, переважно, біологічному, а не соціальному.

В Гр. Яковенка маємо також певну односторонність у висвітленні соціальних процесів передреволюційної доби, зумовлену, правда, також і способом подавання матеріялу (записки „громадського діяча і землевласника П. Шумейка“). Закидають авторові цілковите нерозуміння розміщення класових сил перед революцією, ідеалізацію героя. Треба сказати, що в цьому закиді, крім певної частки правди, є й перебільшення. Коли „організація революціонерів для Шумейка тільки „чудне товариство“ (з рецензії І. Михайленка, „Критика“ 1930, № 5; розрядка моя — Ю. С.), то це не значить, що й автор тої самої думки. Невизначне закінчення твору з тео-

рією „анабіозу“ і переродження Шумейка, якби твір на цьому кінчався, справді ставало б за добру ілюстрацію не марксистського розуміння дійсності, скільки в ньому підкреслено перевагу моментів морального, свідомости над буттям, і класовістю. Проте, гадаємо, що автор, допустившись такої неясности, зможе ще її в дальших частинах виправити, зокрема розвінчавши всіх тих „героїв“ революції, а натомість показавши справжніх героїв, яких не побачив ще Шумейко.

Нема чого довго доводити, що з цією першою ознакою ідеалістичного трактування дійсности часто поєднується й друга — перебільшена героїка, що виявляється в переоцінці ваги окремої особи — героя, що підноситься над юрбою, їй протиставиться. Перебільшену оцінку й ідеалізацію героя знайдемо і в того ж таки Гжицького („Чорне озеро“), і в Нечая, і в Яковенка, і в Таля („Пригоди бурсаків“) і в Дукіна (інженер Колянківський в „Мінезоті № 23“), і в багатьох інших. Це захоплення героєм, що є часто носій певної психологічної категорії, заздалегідь від автора визначеної (часто вона до того ж розгортається за своїми „іманентними“, незалежними ні від чого законами), захоплення це іноді доходить до цілковитого ігнорування класової зумовлености поведінки й свідомости даного героя, що трактується як „людина взагалі“. Особливо різко таке позакласове трактування виявилось в творчості Г. Орлівни, що в повісті „Емігранти“ висвітлює своїх персонажів не як носіїв певних класових комплексів, а як „українців взагалі“.

В зв'язку з цим слід відзначити й націоналістичні збочення, невірне трактування національного питання, що виявилось в цій же повісті Г. Орлівни, та в творі В. Гжицького „Чорне Озеро“.

Траплялись у творчості плужан і прояви міщанської еротики, захоплення сексуальними проблемами, як основне настановлення авторове в певному творі (Минко „Беладона“), чи то як окремі прориви, в зв'язку з іншими тематичними настановленнями (приміром, у деяких оповіданнях Загоруйка).

Нарешті, третій прояв ідеалістичного підходу до дійсности — так зване „лякування дійсности“, спрощено поверхове, іноді казенно-оптимістичне її освітлення. Письменник, не усвідомивши діалектичної складности певного процесу, обминає об'єктивно противенства чи подає їх спрощено. Ця хиба властива часто і найкращим творам селянської літератури. Пригадати хоча б „Трактори“ Хуторського. Автор, безперечно, мало попрацював над своїм твором. Події й взаємини дієвих осіб, їхня характеристика подані спрощено без заглиблення — дієві особи є просто носії різних якостей, розподілених, хоч і за класовим принципом, але надто про-

столінійно. До цього ж притягає автор і всі інші — надто примітивні — засоби портретної характеристики, від прізвищ героїв починаючи й настирливим підкресленням домінантної риси кінчаючи. У цій лякованій дійсності боротьби власне не видно, немає її глибокої суті й значення в розвитку певного процесу. Натомість маємо прості нескладні механічні переходи боротьби, скажімо, за трактор, що видається тут якимсь фетишем, самоціллю.

Особливо це лякування дійсності позначилося в плужанській поезії, що, як і взагалі українська радянська поезія останніх років, переживала певну кризу. В поезії залишалося зовнішнє, сказати б, звукове й площинно-зорове сприймання й констатування окремих фактів дійсності, до того ж повторюване без кінця. Трактор — улюблений образ багатьох поетів. Але він є просто трактор, річ, виспівується його переможний „спів“, похід на село, — але за ним не видно, не відчувається того величезного соціального перевороту, тої класової боротьби, про яку так яскраво говорив т. Яковлев в своїй доповіді на XVI партз'їзді. Не відчувається тої своєрідної діалектики, що надає зовсім іншої ролі тракторові у нас, за нашого суспільного ладу — і скажімо в Америці чи Німеччині за капіталістичних умов господарювання. Взагалі, ще бракує і поетам, і прозаїкам відчуття нових нечуваних зламів, нових моментів у розвитку нашого сільського господарства, коли —

„металь і нафта замість виспівуваного ліберальними поетами мужицького поту — ось у чому суть“ (доповідь т. Яковлева на XVI партз'їзді. „Правда“, 12/VII 1930 р.).

Але металь і нафта — не як фетиши, а як чинник, що ним керує і його використовує пролетар, колгоспник у радянській соціалістичній республіці.

* * *

Така неоднорідність — при загальнім спрямуванні в бік опанування пролетарської ідеології — позначається й на всіх інших стилевих компонентах певної частини плужанської творчості, хоч і тут, безперечно, можна помітити яскраву лінію на позбування цих хиб, на створення нового, відповіднішого до вимог доби, стилю.

З'їзд визначив ряд негативних моментів у творчості плужан: фотографизм з його натуралістичним самодостатнім описом деталей, розтягненістю, балакучістю; побутовизм, з його статичністю в подаванні матеріялу, з фіксуванням зовнішності явищ, що випадково перебігають перед очима, відсутністю глибокого діалектичного усвідомлення загального процесу і його розвитку, відставанням (малюванням того, що вже на-

брало сталих форм); схолястичність, трафаретність, нетиповість відтворюваних явищ, фабульну бідність, композиційну невиразність, невиробленість мови, еклектичне перенесення різnorodних стилевих елементів. Але, відзначивши все це, з'їзд „Плуга“, одночасно, накреслив і перспективні шляхи творення нового стилю, виходячи з засад діалектично-матеріалістичної методи, із завдань доби, стоячи на ґрунті найкращих досягнень і плужанської творчості, і творчості пролетарських письменників.

Використовуючи й опановуючи всі здобутки старої літературної спадщини, „Плуг“, проте, гостро підкреслює потребу боротися проти механічного запозичання стилів і художніх метод із літератур ворожих пролетаріатові й селянству клас. Зокрема „Плуг“ на своєму з'їзді рішуче висловився й проти спроб проголосити методу психологічного реалізму за основний стиль пролетарської літератури, вважаючи, що ця метода з її гаслом „живої людини“ не відповідає завданням пролетарсько-селянської літератури, ба може бути й небезпечна. Гасло „живої людини“ є гасло „позапартійне“, позакласове, воно, на думку плужан, відтягає письменника від актуальних завдань доби, від класової боротьби, змазує цю боротьбу.

Не проголошуючи й не фабрикуючи свого якогось готового стилю, „Плуг“ проте не чекає пасивно на пришествя цього стилю, а активно творить його, борючись із класово-ворожими напрямками в літературі, з усіма тими реалізмами, натуралізмами, романтизмами, що виявляють чужу пролетаріатові й селянству психо-ідеологію. Натомість „Плуг“ з усією обережністю та відповідальністю визначає компоненти нового стилю, що ґрунтуватиметься на базі діалектично-матеріалістичного підходу до дійсності. Ці компоненти, крім художньої методи: тематика, стрижневий образ стилістика, композиція, жанр.

Щодо тематики, плужани виявили вже себе, як активні співучасники нашого соціалістичного будівництва, як активні учасники класової боротьби, що в загострених формах точиться на селі в зв'язку з успіхом соцбудівництва і наступом на капіталістичні елементи села й міста. І надалі перед пролетарсько-селянськими письменниками стоїть завдання якнайповніше в усій діалектичній складності висвітлювати сучасні процеси на селі, не обмежуючись фіксуванням фактів, сталих явищ, а прозираючи в їх внутрішню сутність, намічаючи перспективу розвитку на основі генеральних їх тенденцій.

Важливий компонент стилю є стрижневий образ, що виявляє певною мірою ідеологічну спрямованість, бувши сам від неї залежний. Дворянсько-буржуазна література за основний стрижневий образ брала героя, як основний фактор чинності, протиставлячи його юрбі, а водночас трактувала його

статично, як певну незалежну психологічну якість, що сама з себе розвивається. „Плуг“ рішучо заперечує цей підхід і натомість розуміє образ героя, як індивідуалізовану конкретизацію колективу, як відбиток дійсного образу героїчної класи-будівника, що, перетворюючи навколишню дійсність, перетворює й свою власну природу. Творчість А. Головка, С. Божка, й інших показує, що плужанська творчість саме в такому напрямі розвивається. Часто окремого героя навіть зовсім немає, є ряд постатей — виразників колективу, руху, процесу. Разом із тим цей образ подається не статично, а в динаміці, зумовленій динамікою суспільного життя. Герой подається не через статичне розкриття його психологічної суті, як певного стану свідомості, а через показ його вчинків і дій, що розгортаються в певних умовах, в певному часі й приводить їх до вищих ступенів ідейно-психологічного розвитку; героя показується передусім у його відношенні до загальної дійсності.

Відповідно до такого розуміння стрижневого образу й інші компоненти стилеві набирають іншого характеру. В центрі композиційної структури є не герой, одірваний од його соціально-економічної бази, а події, процеси, в яких активний учасник є класа колектив-будівник соціалізму. Сюжетна контроверса будується не на боротьбі індивідуальних героїв за їхні вузько-індивідуалістичні, родинні інтереси, а на боротьбі на соціально-економічному ґрунті; герої в цій боротьбі є лише речники, конкретизовані виявники суспільних груп. Нарешті, показуючи класову людину, пролетарсько-селянська література дбає за показ її у виробничих реконструктивних процесах класової боротьби, як відповідно зумовлюють і психічні її особливості.

Ці основні риси і конкретизуються в певному жанрі, що його звемо виробничо-соціалістичним жанром. Початкові елементи цього жанру є в повісті Головка „Бур'ян“; більше (іноді не завжди вдале) виявлення вони мають у таких творах, як „Трактори“ Хуторського, „Залізний кінь“ Добровольського, „Гігант“ його ж, Вільхового „Зелена фабрика“, нарешті „В степах“ С. Божка та інші.

Висуваючи як основний жанр нового стилю жанр виробничо-соціалістичний, „Плуг“, проте, не відкидає й інших — соціально-психологічного, публіцистичного, науково-перспективного і т. д.; вони також будуть за вдячну форму для реалізації тих завдань, що стоять перед пролетарсько-селянською літературою.

Ці, дуже загально подані риси нового стилю, конкретизуються і в інших поетичних видах творчості, звичайно з відповідною специфікою. Так, у ліриці замість вузько-спогля-

дального ставлення до дійсності має відбитися нове активно-трудове світовідчуття, колективістичне світорозуміння людини-будівника; це відповідно виявиться і в особливостях стилістичних засобів і в новій композиційній структурі, в нових ритмах, у нових жанрах виробничо-соціалістичної лірики, в жанрах сатиричних, зокрема в формі радянської байки, що її творці є, переважно, плужани (Пилипенко, Годованець), бойової колгоспівської, червоноармійської пісні і т. д.

* * *

В межах невеликої статті важко вичерпати усі ті проблеми й завдання, що стоять перед пролетарсько-селянською літературою за реконструктивної доби, зокрема перед одним з її загонів—спількою письменників „Плуг“. Не вичерпали ми в цій статті чимало матеріалу, що його обговорював 5 з'їзд „Плугу“; залишилась поза розглядом творчість багатьох плужан в галузі лірики, драми, художнього малюнку і т. д. Наше завдання було—окреслити найзагальніші риси нинішнього стану організації, що підноситься на вищий етап свого розвитку, справедливо вважаючи, що значення її не тільки в минулому, але ще також і в майбутньому.

Треба гадати, що 5-й з'їзд „Плугу“, такий значний своїми наслідками, покладе, нарешті, кінець тому нігілістичному ставленню до пролетарсько-селянської літератури, яке досі часто можна було помічати серед окремих наших критиків.

ЗА МАРКСИСТСЬКЕ КНИГОЗНАВСТВО *.

КОСТЬ ДОВГАНЬ

У переважній більшості соціально-економічних наук марксистська метода посіла—в СРСР—гегемоніальні позиції. Центр класової боротьби на терені цих наук ступнево переноситься з викривання й побороювання ворожих буржуазних теорій на боротьбу проти буржуазних впливів на марксистську науку. Це маємо і в філософії (боротьба між діалектиками та механістами), і в економіці (викриття й викорінювання право-ухильницьких теорій), і в літературознавстві (боротьба проти переверзевщини) і т. д. Через ряд причин—на них тут спинятися не будемо—цей процес кристалізації марксистської методології в окремих соціально-економічних дисциплінах надзвичайно затримався. Це можна сказати, прикла-

* Уривок з книги, що її друкує ДВУ.

дом, про лінгвістику. Та особливо це стосується до такої молодшої науки, як книгознавство. Воно немає ніякої марксистської спадщини з часів передреволюційних. Воно й сьогодні не користується увагою марксистської науки. Тому донині буржуазна методологія на полі книгознавства переважає — це треба визнати одверто, і з цього треба зробити чинні висновки. Марксистське книгознавство в процесі непримиреної боротьби проти цієї методології ще мусить собі завоювати панівні позиції, ще мусить витворити свою методологічну систему. Ця система має на сьогодні особливу вагу — цілком відповідно до тієї актуальності, що її набирає справа наукового класово-витриманого керівництва ідеологічними процесами за доби пролетарської революції, доби соціалістичного будівництва, доби культурної революції; адже книга є на сьогодні найпоширеніший, найконцентрованіший, найгнучкіший засіб культурно-політичного виховання мас. Наукові засади для класово-доцільного користування цим засобом і має дати марксистське книгознавство.

* * *

В книгознавстві маємо виразніший і пропорційно дужчий, ніж у багатьох інших дисциплінах буржуазний фронт. Книгознавство Радянського Союзу далеко не все є радянське. Цю небезпеку слушно сигналізував року 1929 М. А. Годкевич.*

Відносно меншою мірою це позначилося на окремих книгознавчих дисциплінах, які, безпосередній маючи зв'язок із сучасною книжною практикою, найбільше відчували на собі її тиск, її вимоги, що категорично диктували потребу творити нові методи роботи, нові теоретичні підвалини для неї, — отже, передусім, у бібліотекознавстві. Правда, й тут був розрив, конфлікт: пригадайте тільки той упертий опір, що його чинила частина старих бібліотекарських кадрів проти класової бібліотечної практики першими роками революції.** Теоретично-політичне виявлення цього опору маємо, прикладом, у таких документах, як деякі давніші праці Л. Б. Хавкіної — передусім „Книга й бібліотека“.

Помітніші впливи класово-ворожі — в бібліографії, що в радянському культурному будівництві не стояла на першому плані — і з ним менш була зв'язана. Нарешті, в теоретичному книгознавстві, дисципліні, що виростає, як надбудова над сукупністю окремих дисциплін, безпосередніше зв'язаних із практикою — вплив цієї практики позначився найменше і отже і впливи буржуазної спадщини виявилися найпомітніше і донині в ньому переважають. Тут спинимося лише на

* „За советское книговедение“, „Книга й Революция“, 1929, № 10.

** На Україні ця боротьба була ускладнена й моментом національним.

найодвертіших їх виявах, і передусім на поглядах М. Н. Куфаєва, який — це треба визнати — створив досить укінчену й розгалужену книгознавчу систему.

У самому його формалістичному визначенні книги („Книга є вмістилище думки й слова людини, з'єднаних разом і виявлених видимими знаками“), не спиняючись на окремих його спірних моментах, відзначаємо відсутність будь-яких вказівок на основну ознаку — на соціальне призначення, функцію книги. В іншому місці М. Н. Куфаєв намагається цей свій підход до книги уґрунтувати принципово:

„... Ми не вимагаємо, щоб у визначенні було вказано на призначення речі. Визначення понять „чотириохкутника“, „коня“, „дощу“ та інш. не потребує цього також, як і визначення художнього твору“ („Бібліологічні Вісті“, 1926, № 1, стор. 60).

Як бачимо, М. Н. Куфаєв зовсім не розуміє принципової відмінності між світом природи і витворами „духової“ культури, що являють собою функцію суспільно-виробничих відносин і що їхня (витворів) специфіка — саме в їхньому соціальному призначенні.

Поза тим, у вислові „вмістилище думки й слова“ маємо ознаки наївно-реалістичного трактування зв'язку між книгою, з одного боку, і думкою й словом — цими психо-ідеологічними процесами (в автора і в читача) — з другого. Це враження підсилюється даними з інших праць М. Н. Куфаєва, де він уживає симптоматичної метафори: книга є „упаковка думки“, * — і остаточно стверджується його працею „Книга в процесі обсягання“, де він так просто й говорить про читання як „передачу думок“**.

У спробах М. Куфаєва аналізувати соціальну природу книги, виявляється прикметна для його методології риса — протиставлення начала соціального індивідуальному:

„Суть її (книги — К. Д.) в Слові і початок її в Особі. „Спочатку було Слово й Слово було в бога“, а не людини „слово було бог“, цебто все... Слово, продукт індивідуальний через еманацию в матерію, через втілення в книзі, стало фактом соціальним, довго невтрачаючи свого містичного значення й зберігаючи в свідомості людей печать свого откровенного походження“ („Проблеми философии книги“. Ленінград, 1924, стор. 15).

Поза божественною аргументацією, що сама за себе промовляє, нам важить відзначити одвертий антисоціологізм (уже

* „Книга як поняття і предмет науки“, „Бібліолог. Вісті“, 1925, № 1—2.

** М. Н. Куфаєв „Книга в процесі обсягання“, Москва, вид. Вітяєва, 1927, стор. 30: „Закономірне“ хитання між ідеалізмом і наївним реалізмом маємо в критичних зауваженнях М. Н. Куфаєва до поглядів М. С. Рубакіна (ibid., стор. 16—36). Вся цитована книга являє собою сумісь еkleктики з послідовною ідеалістикою.

не кажемо — антимарксизм) авторів. В іншому місці це протиставлення ще одвертіше: за автором, книга родиться в намаганні індивідуума виявити себе, але —

в книзі виступає суспільство, в книзі бере участь колектив, що обмежує (підкр. М. Куфаєва) автора й створює „одірваність“ книжного слова від індивідуальності авторової... Трагедія індивідуальної думки в тому й полягає, що думка, втілена в слово, є вже зв'язана з усім соціальним цілим... („Книга в процесі об'єднання“, ст. 11 — 12, 15).

В міру кристалізації методології книгознавства саме визначення книги щораз органічніше зв'язується з принципами цієї методології, впливає з неї, зумовлюється нею: одне з перших завдань струнко побудованої методологічної системи є — визначити природу, специфіку об'єкту відповідної науки. М. Н. Куфаєв — у цьому його об'єктивна заслуга — чимало сприяв усвідомленню цього зв'язку. Тимто особливо виразно видно, що риси формалізму й антисоціологізму в його, М. Н. Куфаєва, визначенні книги відзначені, він успадковує від усієї його методологічної книгознавчої системи. Виходячи з Віндельбандових принципів поділу наук, він зачисляє книгознавство до групи наук ідіографічних — індивідуально-описових, аналогізуючи його цією стороною з історією й протиставляючи обидві ці науки наукам номотетичним*, зокрема й соціології**.

У спробах „соціологізувати“ свою концепцію, зокрема встановити т. зв. „чинники книги“ (моменти, що впливають на її розвиток), М. Н. Куфаєв, плутаючи анекдотично марксистську схему бази й надбудови, ставить поруч такі фактори й „фактори“, як: I. Стан культури; II. Політичний і економічний стан держави й суспільства (?); III. Панівна в даний момент особа (!) або тип людей; IV. Стан торгу й промисловости, і т. д. *** Далі М. Н. Куфаєв, можливо, пройнятий побоюванням, щоб не закинули йому „філософського монізму“ — виголошує досить тонку іронічну тираду, що об'єктивно являє собою зловнамисну вульгаризацію принципів діалектичного матеріалізму:

„Наскільки в історії є „зумовлене“ (лапки авторів — К. Д.) кожне явище, настільки зумовлене воно й тут (у книжному процесі — К. Д.). І тут можна поспіш (сплош) вивести його з одного якогось виду суспільно-історичних явищ, прикладом економічних, і тут таке „виведення“ (лапки авторів — К. Д.) буде вважатися за наслідок певних засновків філософського монізму“.

* Проблемы философии книги, стор. 43.

** История и книговедение. Збірка „Курсы книговедения“, Ленінград, 1924, стор. 23. Вважаємо за зайве спинятися тут на анахроністичному трактуванні історії, як „мистецтва“, принципово протиставленого науці — соціології (стор. 20 — 26).

*** Пробл. философ. книги, стор. 24.

Після такого звитягу автор заспокоюється в обіймах послідовного плюралізму:

Як в історії, так і тут усе перебуває в щільному взаємодіянні... Історія книги й повинна зважити міру впливу й провести рівнодіючу для всіх зазначених книжних факторів" (стор. 24 — 25).

Після всього цього дещо гумористичною видається агітація М. Н. Куфаєва за „популяризацію ідей історичного матеріалізму“, хоч, правда, застосування його шановний професор розуміє досить своєрідно:

„В цій стадії (якій — це байдуже! — К. Д.) роботи книгознавства (а не бібліографії, доки вона є чисто описовою наукою...) вельми продуктивними може бути вміле вживання методи діалектичного матеріалізму. (Наукові та організаційні проблеми книговивчення" „Бібліологічні Вісті“, 1927, кн. 2 стор. 10).

Крім реакційно-містичної концепції М. Н. Куфаєва маємо в сучасному радянському книгознавстві й спроби побудовань послідовно-формалістичних: їх можна умовно аналогізувати хоч би з літературознавчими концепціями Ейхенбаума, Шкловського та інших. Знов таки, через чимраз більше в сучасному книгознавстві усвідомлювання принципової методологічної ваги самого визначення книги, — спинімося на тих визначеннях, що їх дають теоретики формалісти. „Книга є організація сторінок... вкритих рядковими комбінаціями“ — так визначає книгу А. А. Сідоров *. Що таке визначення не є випадкове, бачимо з дальших спроб авторових його методологічно уґрунтувати:

„Щоб істинно збагнути й зрозуміти... предмет, — потрібна іманентна метода. Пам'ятник, будь-який об'єкт будь-якого вивчення на певному ступні наукового знання мусить бути пізнаний із себе, в собі, його треба „пережити“ в усій своєрідності його як факт. А це — скільки „відання“, „знання“ є точно здавання собі справи про досвід нашого сприймального апарату, а не розумування „з приводу“ порядку метафізичного, — це означає детальне ознайомлення, вивчення його форм... Так звана „формальна“ метода є одна з найцінніших і найважливіших надбань нової науки (писано ці рядки саме в час розквіту формалізму в руському літературознавстві. — К. Д.) Книга, як об'єкт вивчення має право на свою формальну методу. („Книга, как об'єкт изучения“, стор. 12-13. Тут спиняємося лише на пізніших методологічних висловлюваннях А. А. Сідорова, обминаючи його давнішу працю „Искусство книги“. (М. 1922).

* Книга, как об'єкт изучения. „Русская книга от начала письменности до 1800 г. Москва, ГИЗ. ГАХИ. 1924 (Книга в России, т. I) стор. 28-29. Аналогічні визначення дають А. М. Цявловський (стор. 28), Р. Гольдарбайтер, автор маклятурної книжечки „Словарь библиотекаря“ (Петроград, 1923) та інші. Від цих загальних визначень книги слід відрізнити визначення технічно-друкарське, що й не повинні принципово виходити за межі констатування її матеріяльних елементів (прикладом визначення І. Д. Галактіонова — „Типографский календарь на 1922 г. „Петроград, ГИЗ, 1922).

І в іншому місці:

... Бо книга є учта (пиршество) для очей і розуму. І скільки до всієї внутрішньої людини вона приходить тільки крізь ці ворота,— вивчати її, як об'єкт здорового сприймання, з погляду проблем її видимої форми,— основний наш обов'язок“ (ст. 31; разр. наша — К. Д.).

У цих характеристичних міркуваннях найприкметніше є і „принципове“ естетництво, що його автор намагається піднести на рівень наукової теорії — і те, що тут виразно виявлено ідейно-філософські основи цієї теорії — саме емпіріокритицизм. Та А. Сідоров, передусім теоретик мистецтва книги, сам одверто вказує на походження цих основ, покликаючись на буржуазних мистецтвознавців — Fiedler'a, Cornelius'a та ін. *

Спроби з будь-якого погляду трактувати соціальну суть і соціальну функцію будь-якого явища соціально-культурного є органічно чужі формалістичній методології. Так само за межі її випадають і будь-які спроби проєкціювати науково-теоретичні висновки на соціальну практику, на застосування. В даному разі — в поглядах А. А. Сідорова, коли й зустрічаємо деякі вказівки на „утилітаризм“, то утилітаризм цей, знов таки, суто естетницький, індивідуалістично-гедоністичний: „...Бо книга є учта для очей і розуму“ **...

Слід визнати: цим клясово-ворожим концепціям марксистське книгознавство мало що може на сьогодні протиставити: воно ще перебуває в стадії ембріональній. Воно на сьогодні не готове до тих боїв, які раніше чи пізніше, а мусять і в цій ідеологічній ділянці розпочатися. Перед нами, отже, актуальні завдання: конструктивні: виховувати інтенсивно марксистські кадри книгознавчі; деструктивні: розпочати рішучий наступ на позиції ворожі, розтрощити одверто антимарксистські концепції, викрити безплідність тих еклектичних систем, які удають „лояльність“ до марксистської мето-

* З інших формалістів слід згадати „послідовного“ еклектика М. Ф. Яновського. Про його роботу „О книге“ (Київ, „Культура“, 1929) див. нашу рецензію („Критика“, 1929, № 2.)

** М. І. Щелкунов у передмові до російського перекладу книги Р. Реннера „Typografie, als Kunst“ (П. Реннер. „Книгопечатание как искусство“. ГИЗ, М. А. 1925) пише... „послідовник формальної естетики проф. А. А. Сідоров у своїй роботі „Мистецтво книги“ робить спробу повднати формально-естетичний підхід до книги... з марксизмом. Не розв'язавши, втім, з науковою ясністю це заморочливе завдання, він відмовився, здається, його розв'язувати в цінній теоретичній статті: „Книга, как об'єкт изучения“... (назв. твір, стор. 13). Залишаємо на сумлінні М. І. Щелкунова його більш ніж сумнівну оцінку книги А. А. Сідорова „Искусство книги“; поза тим, не ясно, в якому напрямі на думку М. І. Щелкунова відмовився А. А. Сідоров розв'язувати це „заморочливе завдання“; інакше, неясно від котрого з цих двох — справді несполучних елементів формалізму й марксизму — відмовився, на думку М. І. Щелкунова, А. А. Сідоров.

логії, ба навіть — і це небезпечніше — декоруються марксистською фразеологією, маскуючи свою ідеалістичну суть.

З цього погляду особливо реакційна стає об'єктивна функція будь-яких спроб затушувати небезпеку, оптимістично оцінювати ситуацію. До таких спроб залічуємо, зокрема, недавній виступ Ю. О. Меженка *, вартий того, щоб на ньому спинитись докладніше. Ми вже відзначали вище ознаки буржуазно-ідеалістичних впливів у бібліографічних поглядах цього автора. Ми не маємо, на жаль, матеріалів, щоб говорити про загальнобібліологічну концепцію Ю. О. Меженка, бо такої концепції він іще не висунув. Проте деякі висловлювання його щодо цього є такі прикметні, що дають підстави говорити про цілком виявлену антимарксистську його позицію.

Полемізуючи проти М. А. Годкевича, Ю. О. Меженко пише:

„Якщо наша книгознавча практика в роботі ще й не застосувала соціологічної методи, то це пояснювати треба насамперед мізерною, щодо кількості, нашою книгознавчою практикою, а не лише еклектизмом і не ворожим ставленням до марксистської соціології. На превеликий жаль (? — К. Д.), нам нема з ким воювати, бо неможна ж уважати за наукові явища ані книжку про Ульяновського, ані книжку Яновського... А серйозніших і небезпечніших ворогів і сам М. А. Годкевич не знайшов. Воювати нам треба, але воювати не на тому фронті — і не тими засобами“. (Назв. твір, стор. 92-93).

Основні зауваження, що їх наведені міркування викликають, можна звести до таких пунктів:

1. Ю. О. Меженко явно нерозуміє (чи замовчує) клясову суть того явища, що на сьогодні на полі теоретичного книгознавства переважають антимарксистські концепції, намагаючись пояснити це явище насамперед „мізерною щодо кількості нашою книгознавчою практикою, а не лише її еклектизмом і не ворожим ставленням до марксистської соціології“, щоби цілком заперечуючи наявність клясово-ворожих тенденцій у сучасному книгознавстві Радянського Союзу. Чи ж треба доводити, що таке „пояснення“ нічого не пояснює? Воно не пояснює зовсім чому ж ця „мізерна практика“ (а зокрема й теоретично-бібліографічна практика самого Ю. О. Меженка) орієнтувалася не на марксистську соціологію, а на деякі інші теорії й концепції.

2. Ю. О. Меженко намагається демобілізувати радянське книгознавство — і так, м'яко висловлюючись, не дуже то войовничо настроєне — щодо антимарксистських теорій і концепцій — і цим самим ставить себе в один ряд із ними, виразно применшуючи й затушковуючи їхню небезпечність. Ю. О. Меженко даремно зводить увесь ворожий

* „Нотатки до нотаток“ „Критика“, 1930, № 2.

марксистській науці книгознавчий фронт до Яновського та до збірки про Ульяновського, зневажливо від них відмахуючись — їх, мовляв, „неможна уважати за наукове явище“, забуваючи про Куфаєва, Сідорова та інших згаданих у нас авторів, нічого не кажучи ні про загальну спрямованість переважної частини книгознавчої роботи на Україні, в організації якої Ю. О. Меженко бере не останню участь, ні про позицію єдиного в Радянському Союзі спеціального теоретичного книгознавчого органу „Бібліологічні вісті“ — і т. д., і т. д. Та й чи можна брати за критерій небезпечности й ворожости антимарксистських виступів міру їхньої науковости? Ми вважаємо всю буржуазну соціологію за ненаукову, але це не знімає питання про нещадну боротьбу проти неї. Це не є на сьогодні наука — в точному розумінні слова — але це є клясово-ворожа ідеологія, і наше завдання — її розбити.

Ю. О. Меженко шкодує за тим, що „на превеликий жаль, нам нема з ким воювати“. Можемо його заспокоїти: воювати є проти кого; зокрема, як ми вже бачили і як побачимо ще далі, треба воювати й проти самого Ю. О. Меженка.

3. Загадковий залишається войовничий вислів Ю. О. Меженка про те, що „воювати нам треба, але не на тому фронті...“ Проти кого ж збирається воювати сам автор? На це виразної відповіді Ю. О. Меженко не дає; але об'єктивний сенс його виступу сходить до того, що фактично він збирається воювати проти... марксистського чи навіть, взагалі, соціологічного книгознавства. На ствердження цього, для декого може дещо несподіваного, висновку можемо подати цілком достатні, на нашу думку, докази.

Ю. О. Меженкові є властиве архаїчне уявлення, ніби соціологічна метода дослідження має силу лише в межах так званих „гуманітарних“ (ідеологічних) наук:

„Книгознавство намагається вийти з кола суто-гуманітарних дисциплін, де соціологічна метода в силі відповісти на всі питання...“

„Інакше кажучи, Ю. О. Меженко намагається „автономізувати“ книгознавство, чи якісь галузі його — від соціології. Це стверджує й таке його висловлювання:

„На нашу думку, в цій формулі (М. А. Годкевича. — К. Д.), де книгознавство ототожнюється з бібліосоціологією, не мають собі місця чимало дисциплін, що досі належали до книгознавства“... *.

* Ibid., стор. 92. Дивна суперечність: у статті, трохи раніш писаній, Ю. О. Меженко говорить про потребу „підготувати нову схему, яка й приведе до розуміння цілого книгознавства, як соціології книги“ („Бібліотека й читач України“, ДВУ, Харків, Київ, 1930, стор. 7). Складається враження ніби Ю. О. Меженко успішно еволюціонує в напрямі антисоціологічному.

Ю. О. Меженко має тут на увазі дисципліни технічні, зокрема поліграфію. Про те, чи справді ці галузі є „автономні“ від соціології, у нас мова далі. Тут лише відзначаємо основну, антисоціологічну тенденцію авторову, яка далі виявляється виразніше:

„Розв'язання проблеми книгознавства не обмежується самою соціологічною методою й не вичерпується нею. Це тільки часткове вирішення питання і, правду сказати, не в цьому, взагалі, полягає вся складність проблеми“ („Критика“, 1930, № 2, стор. 92).

І, нарешті, ще категоричніше:

„Зараз слід говорити не лише про застосування соціологічної методи до книгознавчих дослідів, а в першу чергу поставити питання про реконструкцію завдань усіх книгознавчих дисциплін“.

Як бачимо, Ю. О. Меженко протиставить „реконструкцію“ книгознавства „застосуванню соціологічної методи“, щоби сподівалося здійснити цю „реконструкцію“ на якійсь іншій— не соціологічній (щоби антисоціологічній) основі. Правда, далі Ю. О. Меженко говорить про потребу поставити в центрі книгознавства соціальну функцію книги, її „організаційні властивості“. Але це об'єктивного сенсу його статті в цілому не змінює: тимчасом, як основне завдання радянського книгознавства є послідовна „соціологізація“ (марксистська) всіх його проблем і дисциплін, Ю. О. Меженко виступає проти цієї „соціологізації“.

Наприкінці статті своєї, що являє собою дискусійний відгук на статтю М. А. Годкевича („Критика“, 1929, № 9), Ю. О. Меженко пише:

„У нас немає принципових розходжень з твердженнями М. А. Годкевича. Ми лише подаємо зауваження до окремих його, на нашу думку не зовсім точних, формул, або доповнюємо його теоретичні твердження, що мають суто-принциповий характер, практичними діловими пропозиціями“ (стор. 93).

Твердження це — цілком невірне — являє собою об'єктивно тактичний маневр, що має зм'якшувати й притушкувувати антимарксистську позицію Ю. О. Меженка. Ніяких, власне, „практичних і ділових пропозицій“ Ю. О. Меженко в своїй статті не висуває. Разом із тим, навіть на перший погляд, видно, що в Ю. О. Меженка є великі „принципові розходження“ з М. А. Годкевичем: останній намагається — вдало чи ні, побачимо далі — побудувати свою методологічну концепцію на засадах марксистської соціології; Ю. О. Меженко, як ми вже бачили, свою „реконструкцію книгознавства“ протиставить соціології. Через таке настановлення, а також через спробу затушкувати класово-ворожі тенденції в

сучасному книгознавстві Радянського Союзу — об'єктивна функція виступу Ю. Меженка є, повторюємо, функція реакційна.

* * *

Поза цими найактивнішими виявами антимарксистських реакційних тенденцій у книгознавстві Радянського Союзу, на сьогодні тут переважає еклектика, більше чи менше виявлена, оздоблена чималою спадщиною непребореної ідеалістики й метафізики, еклектика, що виявляє тенденції або наближення до принципів діалектичного матеріалізму, або „лояльного“ їх обминання, або, нарешті, захованого „самовизначення“, відштовхування від них. Отаку строкату, єдиною лише ознакою еклектизму об'єднану мішанину і являє собою, в основному, те, що фігурує нині під ім'ям радянського книгознавства.

Методологічна відсталість радянського книгознавства найпомітніше, природньо, виявляється саме в його методологічних побудованнях — в спробах визначити його основні принципи, в методологічних схемах, що пробують встановити систему й співвідношення книгознавчих дисциплін. Усі на сьогодні відомі нам спроби таких схем можна поділити на дві групи, що з них перша генетично зв'язана з „хронологічним“ членуванням Н. М. Лісовського, а друга — з соціологічною системою А. М. Ловягіна й, частково, Otleta.

Поділу Лісовського, зокрема, дотримує „Програма лекцій на курсах книгознавства при Рос. Книжній Палаті“ (травень — липень 1920 р.,* а також „Програма курсів книгознавства“ при Українськ. Інституті Книгознавства.** Тут, як і в Н. М. Лісовського, фігурують три рубрики — виробництво, опис, поширення, що з них остання поділяється на книготорг і бібліотекознавство. Зростання інтересу до функціональної сторони книжного процесу виявилось в пропозиціях Л. Б. Хавкіної на першій конференції наукових бібліотек РСФРР***. Виходячи так само з схеми Н. М. Лісовського, названа авторка включає в неї нову рубрику — „книгоживання“ (наближаючись цим до Л. Биковського), хоч і не відрізняє його від бібліотекознавства.

* Див. Фомин А. І. — Н. М. Лисовский как пионер академического преподавания книговедения в России. („Библ. известия“, 1921, № 1-4, стор. 30 — 31).

** „Бібліолог. вісті“, 1923, № 3. Л. Биковский слушно зазначає, що все українське книгознавство перших років по революції характеризується виразним наслідуванням Лісовського. Ю. О. Меженко намагається — хоч і обережно — цю думку заперечити („Бібліотека й читач на Україні“, стор. 5—6).

*** „Труды первой конференции научн. библиотек РСФСР“. М., 1926, стор. 30.

Іншими шляхами пішов А. М. Ловягін, з ім'ям якого ми зустрічаємося ще в історії книгознавства передреволюційного і який з більш-менш укінченою системою книгознавчою виступив лише по революції. В цій системі вражає якась, ми сказали б, „методологічна строкатість“, поєднання елементів, певною мірою близьких до сучасного рівня розвитку соціально-економічних наук з елементами просто архаїчними.

А. М. Ловягін визначає книгознавство, як науку про книгу — знаряддя соціального спілкування, ставить питання про вивчення книги, як „знаряддя, що їм чинять планомірний вплив на читача“, формулює одне з завдань книгознавства — охопити момент соціального функціонування книги в книжному процесі:

„... книгу не можна хоч трохи плідно досліджувати, коли не пам'ятати, що вона є знаряддя впливу одних людей на інших і що цей вплив теж мусить бути за об'єкт вивчення“. („Библиографическая наука“. Зб. „Курсы книговедения“, Ленинград, 1924, стор. 17).

Нарешті, підкреслює виразно класові моменти в книжному процесі. (Див. „Основы книговедения“, стор. 3, 103, 130—131).

Але разом будуючи методологічну схему книгознавства, А. М. Ловягін виходить із архаїчного Контового поділу на генетику, статистику й динаміку*. Аргументувати ненауковість такого членування сьогодні, очевидно, немає потреби. В останню рубрику „Динаміка“ — має входити й питання про соціальне функціонування книги; та в цьому розділі автор говорить майже виключно про чинники, що впливають на розвиток книги, а не про вплив самої книги.

Варта уваги — самою постановою питання — спроба А. М. Ловягіна створити класифікацію книги, виходячи з „елементарної потреби“, що викликає появу книжної продукції**. Але зреалізована ця класифікація в А. М. Ловягіна дуже недосконало. В основу він кладе потреби: 1. передавати знання, 2. задовольняти допитливість, 3. співпереживання, 4. моменту, 5. побуту; замість говорити про об'єктивні потреби, зумовлені конкретними соціально-економічними чинниками, автор підходить до визначення цих потреб суто-абстрактно: це класифікування „взагалі“ — без класово-історичного уґрунтування мусіло обернутися на метафізику***.

* А. М. Ловягін фактично змішує генетику книги з її історією, хоч генетику можна трактувати в плані теоретичному, а, з другого боку, історія може (власне повинна) не обмежуватися генетичною стороною процесу.

** Ibid., стор. 82.

*** Іменно це слід заперечувати в спробі А. М. Ловягіна, а не самий принцип поділу, як це робить М. Н. Куфаєв, відзначаючи „ненауковість“ його. („Бібл. вісті“, 1926, № 2, стор. 84).

Спробу поєднати класифікацію Лісовського (з поправкою Биковського — Хавкіної) з принципово відмінним членуванням, що його висунув Р. Odet, на окремі абстраговані сторони книжного процесу — матеріальну, соціально-економічну й ідеологічну — таку спробу маємо в схемі М. І. Щелкунова*. Розклавши рубрики обох цих поділів — за перехресним способом членування — по двох координатах (на горизонтальній: 1. сторона матеріальна, 2. ідеологічна, 3. публічно-правова; на вертикальній: 1. стадія виробництва, 2. реєстрації, 3. поширення, 4. споживання), М. І. Щелкунов дістав усього 12 рубрик. Та цим він не задовольнився і запровадив у рубриці першій горизонтального поділу („матеріальна сторона“) ще один підподіл на: а) сторону кількісну, б) якісну й в) застосування праці й капіталу. Цей поділ у перехрещенні з чотирма вертикальними рубриками (виробництво, реєстрація, поширення, споживання) дає (замість чотирьох) 12 нових рубрик. Так дістав М. І. Щелкунов у своє розпорядження всього 20 „комірок“ у яких і мали розміститися всі книгознавчі дисципліни. Але тут автор опинився в дещо скрутному становищі: виявилось, що для всіх „комірок“ не вистачило „комірників“; інакше кажучи, щоб не було порожніх у схемі місць, М. Щелкунову довелося, з одного боку, надолужити такими мітичними „дисциплінами“, як, прикладом, „застосування праці й капіталу в бібліографії“**. З другого — через вузькість і непорушність метафізично встановлених рямців — М. І. Щелкунов мусів безпідставно порозкидати окремі елементи тої самої дисципліни чи проблеми по різних, між собою мало зв'язаних рубриках (приклад — та сама бібліографія: од неї одірвано цілком „рекомендаційні списки“).

Не спиняючись на інших хибах цієї схеми, можемо відзначити, що питання про соціальну функцію книги так само запаковано в одну з вузьких комірок** — зовсім невідповідно до питомої ваги цього питання в методології книгознавства. Поруч цієї рубрики маємо ще кілька, які не можуть не викладати сумнівів: „Користування книгами за змістом (по содержанию)“. Вивчення читача й процесу читання. Бібліопсихологія...“ Як іще можна користуватися книгами, як такими, крім — „по содержанию“? Що за дисципліна має конкретно це „користування“ вивчати? І далі: що спільного і що відмінного, прикладом, між бібліопсихологією з одного боку, і вивченням процесів читання — з другого.

Поза всім цим відчувається в схемі перевага спрощеного техніко-економічного трактування книги; всупереч своєму

* „История, техника, искусство книгопечатания“ 1926, стор. 466 — 469.

** Ibid. (Це відзначає М. Годкевич у цитованій нижче статті).

власному визначенню книги, автор підкреслює, що тут він розглядає її не як „духову сутність ідеалістичного порядку, а як матеріальний предмет, річ; а скільки річ стає об'єктом споживання... річ стає товаром“.* Розуміється, книга в товарному суспільстві неминуно обертається на товар. Але автор не відзначає принципової відмінності цього товару, його ідеологічної функції, якій є підпорядковані елементи його матеріальні, і яка, в основному, зумовлює структуру цих елементів. Нехтування цього моменту неминуно призводить до вульгаризації,** до поверхових аналогій до методологічної плутанини, до суперечності з соціальною практикою: уже в радянському суспільстві на нинішньому етапі його розвитку, книга помітно проламує від буржуазного суспільства успадковану товарну шкаралупу — бо вже й сьогодні принципи трактування книжки, книжного апарату, книжного процесу як знаряддя, як елементу апарату й елементу процесу класового соціалістичного виховання мас, — цей принцип починає домінувати в радянському суспільстві, підпорядковуючи собі товарні форми продукування й поширення книги.

Недооцінювання цього моменту, аналогічно ознаки „аідеологізму“ в іншій концепції, правда, виявлені, спостерігаємо в М. А. Годкевича. М. А. Годкевич — це треба відзначити — один із перших серед радянських книгознавців, рішучо підніс голос за боротьбу проти буржуазно ідеалістичних і еkleктичних концепцій, за створення марксистської науки про книгу*** — і перший виступив із спробою побудувати марксистську схему книгознавчих дисциплін. На жаль, цю схему, як побачимо зараз, неможна вважати за цілком вдалу.

У критичних своїх зауваженнях до схеми М. І. Щелкунова, М. А. Годкевич подав оригінальну пропозицію „повернути її на 90°“,**** цебто в основу покласти поділ на: 1. технологію, 2. бібліографію (її він розуміє в згоді з І. Владиславцевим, як науку, що має за завдання „бібліографічне вивчення доби“) і 3. бібліосоціологію, що за її основну ознаку М. Годкевич уважає завдання — вивчати організацію людей, суспільні відносини, зв'язані з участю людей в процесі книжкового зв'язку.***** Тут покvapливий читач може з приємністю відзначити позитивну рису: дефетишизування книги, як матеріального вияву ідеологічних відносин, що й собі являє від-

* Ibid., стор. 464.

** Ознаки її зустрічаємо і в Н. В. Здобнова „Проблеми економіки книги“, М. 1929. (Русск. библиот. Об-во при Московском Ун-те).

*** „Книга и революция“, 1929, № 10.

**** „Критика“, 1929, № 9.

биток у свідомості суспільної людини системи відносин суспільно виробничих. Але така думка була б марною:

„Соціологія книги,— пише М. А. Годкевич,— має діло не з книгою — технічним агрегатом, як техніка книги, і не з книгою — субстратом думки, ідеологічним явищем, як бібліографія, а з організацією самих людей, з суспільними відносинами, зв'язаними з участю людей в процесі книжного зв'язку“.*

Про припустимість такого поділу можна б говорити тільки тоді, коли б чітко застережена була б умовність його, як робочої абстракції, і коли б при тому підкреслена була „ідеологічна домінанта“ книги: бо ж не виходячи з її ідеологічної функції неможна зрозуміти ні структури її матеріальних елементів, ні організації людей в процесі книжкового зв'язку. (Про те, як цю „організацію людей“ розуміти, в нас мова далі). Але саме цей момент М. А. Годкевич великою мірою нехтує (і це становить основну ваду його концепції в цілому), бо поруч він пише:

„Єдиного книгознавства немає й не може бути. В крайньому разі — це умовна назва для визначення трьох окремих груп дисциплін, функціонально об'єднаних формально — єдиним об'єктом — книгою. (Ibid. стор. 63; розрядка наша).

М. А. Годкевич з свого погляду послідовний: коли книга становить лише формально-єдиний об'єкт (цебто, неформально беручи, окремі її елементи єдності не становлять), тоді, справді, „три групи дисциплін“ книгознавчих лише формально між собою зв'язані. Але ми виходимо з інших засад. Ми розглядаємо книгу, як єдність, що її матеріальні елементи є підпорядковані ідеологічній функції, яка й структуру цих елементів, в основному, визначає. Ми не можемо протиставити книгу, як ідеологічне явище, „організації людей в процесі книжного зв'язку“, бо книга, якраз і об'єктивує суспільно-ідеологічні відносини людські, що й собі являють відбиток суспільно-виробничих відносин у свідомості суспільної людини. Так поставивши питання, ми й дозволяємо собі запитати: коли „бібліосоціологія“ М. А. Годкевича не вивчає ні книги, як технічного агрегату, ні книги — ідеологічного явища, то яку ж книгу вона вивчає? Відповідь — ніякої; бібліосоціологія М. А. Годкевича не вивчає ніякої книги. Цей висновок стверджує далі сам автор:

* Ibid., стор. 65. (Твердження не випадкове, бо повторюване в статті не раз). Уваги вартий збіг із міркуваннями „патріярха“ руського книгознавства. Р. 1916-го, констатуючи, що книгу можна розглядати „як явище різних порядків 1. Бібліографічне, 2. Історичне, 3. Соціальне“ Н. М. Лісовський так визначає останній із цих трьох підходів: „...книга вивчається залежно від загальних умов певної організації книжних підприємств взагалі, складу робочого середовища, що обслуговує книгу, організації транспорту, цін на книги“... і т. д. („Sertum bibliologicum“, стор. 14).

„В бібліосоціології ми... елімінуємо ті елементи, що мають свою специфіку — взаємини людей, як таких, а не їхні думки, слова, образи й не матеріальне втілення цих думок, слів, образів тощо“ (стор. 69).

Тут маємо те саме протиставлення книги—ідеології „взаєминам людей“, яке, ми допіру вже, відзначали.

Після цього об'єкт „бібліосоціології“ М. А. Годкевича — „суспільні відносини людей“, зв'язані з участю людей у процесі книжного зв'язку — стає досить таки мітичний. Це поняття стає невиразне й через це, що М. А. Годкевич не відрізняє тут двох моментів — принципово-відмінних: у книзі зоб'єктивованих і через книгу здійснюваних ідеологічних відносин, що й собі відбивають відносини суспільно-виробничі, — і відносин між собою тих людей, що являють собою елемент книжного апарату. Цю відмінність мусимо підкреслити: тимчасом, як суспільно-виробничі відносини зумовляють книгу, як об'єктивацію ідеологічного відзеркалення цих відносин, — відносини людей — елементів книжного апарату (та, великою мірою, й структури цього апарату в цілому) — навпаки — визначаються в основному ідеологічною функцією книги. (Цим, певна річ, не заперечуємо великого *безпосереднього* впливу техніки, економіки, державно-політичної структури на цей апарат). Автор виявляє недостатнє розуміння цієї принципової відмінності, тому й фігурують у нього поруч читач — і „професії видавців, книгарів, бібліотекарів“, читачівські гуртки — і „об'єднання підприємців“ і т. д.; тому й пише автор поруч:

„Книжкова справа, в цілому, підлягає загальним законам соціально-економічного розвитку. Оформлюючись організаційно у вигляді „підприємства“, господарчих одиниць (видавництво, книгарня, бібліотека), вона позначається всіма явищами капіталістичної централізації, спеціалізації, раціоналізації тощо“ (стор. 65).

Навіть щодо капіталістичного суспільства, де товарний фетишизм позначається й на формах циркулювання ідеологічних цінностей, — навіть щодо нього це твердження недостатнє і не цілком вірне. Певна річ, буржуазну бібліотеку можемо розглядати, як капіталістичне підприємство. Але обмежуючись цим, не виходячи з ідеологічної функції книги, марні були б спроби з'ясувати соціальну суть і структуру цієї бібліотеки. І вже цілком недостатнє стає таке трактування, коли застосовувати його до суспільства радянського: тут бо, повторюємо, книга проламує від буржуазного суспільства усадковану товарну шкаралупу, тут принципове трактування книжки, книжного апарату, книжного процесу, як знаряддя, елементу

апарату, елементу процесу соціалістичного виховання мас,— цей принцип починає домінувати...

Отак виглядає „бібліосоціологія“ М. А. Годкевича. Як бачимо, викликає вона серйозні сумніви.

Розглядаючи еволюцію поглядів на соціальну суть і соціальну функцію книги, окремо слід спинятися на поглядах Д. А. Балаки. Він не висунув певної чітко окресленої загальної книгознавчої системи, проте його спрямованість на вивчення й теоретичне висвітлення саме функціональної сторони книжного процесу варта уваги. Д. А. Балака ближче, ніж багато інших радянських книгознавців, підійшов до основних проблем будування марксистської бібліології. Та на перешкоді дальшому поступуванню названого автора в цьому напрямі стоїть далеко недостатня чіткість, еклектизм загально-методологічних його позицій. Слушно викриваючи, прикладом, хибну позицію М. Н. Куфаєва, Д. А. Балака вважає за можливе ставати в оборону архаїчної, просто не наукової на сьогодні схеми А. М. Ловягіна, не протиставляючи їй хоч би якої спроби власного, до сучасної науки ближчого побудування. *

В окремих висловлюваннях наближаючись певною мірою до діалектично-матеріалістичної методи трактування книжних явищ, — він має надто своєрідне про неї уявлення, — зазначаючи, прикладом, що бібліологія „може користуватись не тільки з методи історико-літературної, але також і з методи соціологічної“, порівнюючої історії, статистики, з методи діалектичного матеріалізму і т. д.“ * Цитата — сама за себе промовляє.

* * *

Пролетаріят, творячи свою культуру, творить, зокрема, і свою книгу, і свою „філософію книги“. Заперечуючи буржуазний утилітаризм та не заперечуючи принципово-утилітаристичного підходу до книги, а навпаки — угрунтовуючи його науково, пролетаріят кладе в його основу принцип класового виховання мас, здебільшого принцип соціально-педагогічний. Відкидаючи й рештки буржуазно-дворянського бібліофілства, пролетаріят не творить собі аскетичних ідеалів і не заперечує гедоністичного підходу до книги, але кладе в його ос-

* „Ще про наукові та організаційні проблеми“ „Бібліологічні Вісті“, 1929, № 4. Ця оборона А. М. Ловягіна набирає іноді такого характеру, що за неї навряд чи був би вдячний йому сам покійний автор „Основ книговедения“: „Ловягін перед своєю смертю якраз узяв настановлення на ту нову життєву схему, що прищеплюється на Заході. Ловягін передбачав, що бібліографія йде в сторону розвитку цієї морфологічної й анатомічної системи, (?) що бібліографія йде коли не за схемою Конта і Спенсера, то в усякому разі якісь соціологічні методи і схеми в бібліографію входять.“ („Труды II Всерос. библ. с'езда“ М. ЦКП 1929, ст. 44).

нову, знов таки, принципи класового виховання й колективізму, принципи пролетарської естетики.

Функція ідеології в суспільно-виробничій і політичній практиці різних клас на різних стадіях їхнього розвитку має відмінний характер і відмінну питому вагу. Пролетаріят щодо цього посідає особливу позицію. Пролетаріят є перший в історії носій організованого виробництва — й на його основі — усвідомлено-організованих суспільно-виробничих відносин (тимчасом, як буржуазія, навіть на світанку своєї історії, виступаючи на бій із феудалізмом, носила в собі начало анархії приватно-власницької стихії). Саме тому особливої ваги набирають у пролетарському суспільстві ідеологічні процеси. Поперше: являючи собою, з одного боку, відбиток суспільно-виробничих відносин, вони, з другого боку, є потужне знаряддя організації (і деструкції) класової психо-ідеології, а через неї й цих відносин; отже, в пролетарському суспільстві особливо чинна є організативність ідеологічних процесів. Подруге — цьому суспільству особливо властива масовість їх. Сполучення цих двох рис поруч із специфічним для переходової доби завданням — здійснювати інтенсивне пролетарське перевиконання найширших непролетарських трудових мас, — і надає ідеологічним процесам у пролетарському суспільстві виключної, лише даному суспільству притаманної, питомої ваги (на нашу думку, в суспільстві соціалістичному — в міру щораз більшого опанування сил природи — цей процес зростання питомої ваги соціальної функції ідеології має привести, кінець-кінцем, до цілком інших (функціонально, але не генетично) співвідносин з виробничою базою, ніж у суспільстві класовому).

Книга є в межах тривалого історичного періоду — найпоширеніша, наймасовіша форма матеріялізованої об'єктивації суспільної ідеології та її циркуляції в суспільстві, наймасовіше й найгнучкіше знаряддя ідеологічного впливу. Саме через це особливої ваги набирає нині організація книжних процесів, що її пролетаріят має здійснювати на наукових засадах. Повстає, отже, питання про створення марксистського книгознавства. Цього створення потребує (і разом його стимулює) революційна практика — будівництво радянської, на класовій основі спертої, книжної справи.

Як ми вже відзначали, послідовно-класове трактування книжних явищ є метода ще мало популярна в нинішньому книгознавстві Радянського Союзу. * Найелементарніші прив-

* Тільки цим і можна пояснити таке досить своєрідне явище, як викладання елементів історико-матеріялістичної грамоти з трибуни високо-фахового з'їзду (другого бібліографічного) — порядком ліквідації неписьменности багатьох його учасників.

ципи такого трактування ще й досі ніде не сформульовані. Це й примушує нас висловити тут кілька загальних міркувань, переважна більшість яких в інших дисциплінах (історії, літературознавстві, де принципи діалектично-матеріалістичної методи засвоєно незрівняно більше) звучали б трюїзмами.

Світ матеріальних витворів культури — є відмінний від світу природи зокрема тим, що генеза цих витворів — у сфері соціальної, у соціальних потребах людства; ключ до генези кожного з цих витворів — у його специфічній соціальній функції; * не виходячи з цієї функції, з об'єктивного соціального призначення неможна говорити про їхню природу, суть, специфіку. Це, зокрема стосується й до витворів, що становлять матеріальний вияв „духової“ культури (ідеології) — отже, зокрема, й до книги. Вивчаючи такі вияви, ми повинні підходити до них не як до самодостатніх фетишів, а як до соціально-умовних знаків (об'єктивації збудників) ідеологічних процесів, інакше — об'єктивації суспільно-ідеологічних відносин. В особливостях цих процесів — специфіка кожної відміни матеріальних виявів ідеології. Лише з специфіки цих процесів виходячи, можна визначити й специфіку кожної окремої дисципліни, яка той чи той із цих виявів вивчає.

Народжуючись у соціальній практиці під тиском соціально-економічних факторів, як об'єктивація суспільної ідеології, книга сама входить у соціальний процес, як фактор, діючий на суспільну ідеологію „на основі економічної конечности“ (Ф. Енгельс). Специфіка книги — в її зв'язкові з словом — тобто з мовними процесами (і тільки через них — з іншими психо-ідеологічними процесами) — через систему умовних, на конкретному матеріалі фіксованих, графічних знаків. Розглядаючи генезу й функцію цих умовних графічних знаків, зупиняємося перед цікавим питанням — про співвідношення між ними, тими ідеологічними процесами, що їх вони об'єктивують і збуджують — та, нарешті, тими процесами в світі природи й виробничих відносин, що їх „знимки“, „відзеркалення“ (Енгельс) ідеологічні процеси являють. Зокрема, цікаво перевірити, чи немає в нашому понятті „умовних знаків“ асування в бік агностичної теорії „символів“ і „гієрогліфів“ Гельмгольца й Плеханова, що її свого часу заперечив В. І. Ленін — і що від неї пізніше відмовився й сам Г. В. Плеханов. **

В плані соціальної функції цих знаків питання розв'язується відносно простіше. Зв'язок між такими графічними

* Мовиться про цілий даний відрід культури. В плані дослідження генези окремих витворів досить виходити з об'єктивної соціальної функції відроду, а не з конкретного функціонування даного конкретного витвору.

** Див. В. І. Ленін. Соч. т. XIII. ГИЗ. 1928, стор. 190—195, 349.

комплексами і об'єктивною дійсністю в ньому зоб'єктивованою є подвійно упосереднений. Схема цього зв'язку: об'єктивна дійсність → ідеологія суспільної людини → її мова → графіка (цебто книга, як і всяка інша зматеріалізована ідеологія, є об'єктивація суб'єктивації об'єкту).

Ідеологічні процеси, що являють собою наслідок виявлення — через свідомість суспільної людини; ці процеси, об'єктивуючись у мові, а через неї в книзі, дістають собі в ній графічного відповідника; його адекватність (не абсолютна, а функціональна) до цих процесів є незаперечна: вона стверджується й перевіряється всією соціально-трудовою практикою, соціо-психічним досвідом тої суспільно-класової формації, що її ідеологію дана книга об'єктивує і всіх наступних класових формацій, що їхній соціальній практиці дана книга служить.

Але графічна система (письмо) кожного більш-менш культурного суспільства є щільно зв'язана з особливостями даної конкретної мови, з її звуковим, лексичним тощо складом. Адже відомо, що ті самі ідеологічні комплекси віддати можна різними мовами, отже й різними графічними системами. Умовність цих систем виступає явно. Де ж їхній генетичний зв'язок з ідеологічними процесами, а через них і з відзеркаленим у них світом природи й суспільно-виробничих відносин?

Ставлячи так питання, конечно мусимо звернутися до генетики мови й письма, до їхнього історичного коріння — і розглянути його в основних його (умовно-забстрагованих) лініях.

1. Мова. В своєму ембріональному стані, як комплекс безпосередніх звукових реакцій на явища природи та трудових вигуків у первісної людини, вона зв'язана з природою й суспільно-виробничими відносинами, відносно найбезпосередніше. Розвиваючись на суспільно-виробничій основі, вона ступнево ускладнюється і диференціюється, відбиваючи спочатку цілий синкретичний комплекс вражень і реакцій, а наприкінці, через цілу драбину проміжних шаблів — доходячи диференціації на окремі слова, що їх людина, дійшовши високої здатності аналітично мислити, розчленовує на окремі звуки.

2. Письмо. Його ембріон — синкретичний малюнок первісної людини. Він відбиває світ природи й виробничих відносин, як об'єктивація первісної — передусім релігійної ідеології. Знов таки, на перших шаблях розвитку такий рисунок відповідав цілому комплексові уявлень і вражень, а потім удосконалюючись і диференціюючись, доходив відтворення окремих явищ і предметів. Шлях від такого малюнку до письма — в точнішому розумінні цього слова — йшов через схематизацію малюнку, виділення в ньому тих рис, що їх суспільна людина — залежно від її суспільно-виробничих ін-

тересів — мали за найістотніші, найприкметніші. Так розвинулася піктограма, далі — гієрогліф, нарешті — буква.

Рівночасно відбувався складний процес зв'язування такого рисунка з мовою, з щораз дрібнішими й диференційованішими її одиницями (головні стадії за Stube: *Satzschrift Silbenschrift Lautschrift*).

Генетичний зв'язок будь-якої букви і звука, який їй відповідав, з тим об'єктом, що з його схематизованого відтворення вона виросла, — цей зв'язок, як бачимо, упосереднюється до краю і зрозумілий стає лише в світлі історії даного письма й даної мови. Обминаючи всі нинішні гіпотези про походження сучасних європейських мов і європейської абетки, можемо відзначити один приклад: в письменах фінікійських, що з них — через грецьке письмо — сучасні дослідники виводять слов'янські й латинські абетки — цей зв'язок здійснюється через принцип а к р о ф о н і ї: буква відповідає першому звукові того слова, яке являє собою назву предмета, що з його схематизованого малюнку дана буква виросла.

Питання про соціальну функцію мови в кожному даному суспільстві за даної доби виходить, певна річ, за межі проблем книгознавчих. Але тільки в щільному зв'язку з цим питанням можна розв'язувати й проблеми соціальної функції книги в даному суспільстві за даної доби його розвитку: книга є, передусім, засіб матеріялізації мовних процесів, книжний процес є зматеріялізована форма циркуляції мовно-ідеологічних комплексів. (Виникає, отже, проблема методологічного розмежування книго- і мовознавства; розв'язати її є одне з чергових наших завдань).

Отже, книгознавство повинно вивчати книгу, як знаряддя, з одного боку, об'єктивізації, а з другого — збудження, через систему на конкретному матеріалі фіксованих графічних знаків — більшою чи меншою (співвідношенням класових психо-ідеологій зумовленою) мірою адекватних мовних процесів, а на їх основі і тільки через них, інших адекватних ідеологічних процесів.

Ставлячи так питання, ми принципово відмежовуємося і від наївно-реалістичної „передачі думки“, бо слово є лише засіб об'єктивізації — збудження певних адекватних процесів, і міра цієї адекватності визначається мірою спільності соціо-психічного досвіду, — і від рубакінового соліпсизму, бо слово виконує об'єктивну соціально-трудова функцію, і в спільності трудового соціо-психічного досвіду дістає основу його — об'єктивне, соціально-нормативне значення.

Ставлячи так питання, ми принципово заперечуємо й спроби розірвати дві сторони книжного процесу — гене-

тичну й функціональну (генетику книги, як факту, і діяння книги, як фактора): процес є реально єдиний і ці сторони в ньому — діалектично пов'язані. Можемо лише умовно — в плані виконання окремих дослідчих завдань — абстрагувати котрусь із них, не підносячи, проте, цього абстрагування до рівня методологічного принципу. Книгознавство, отже, має вивчати генезу й функцію книги, як знаряддя соціального спілкування, що його (знаряддя) специфіку ми допіру пробували визначити.

Природа книги — ідеологічна. Матеріальні елементи книги виконують службову функцію — матеріалізації ідеології. Тимчасом, як формуючи технічний кістяк даного суспільства, іманентні закони техніки визначають його суспільно-виробничу форму, — в книзі маємо явище зворотне: структура матеріальних елементів книги визначається, в основному, не технологією матеріалу, не моментами технічними, а ідеологічною цих елементів функцією (цебто остаточно беручи, знов таки, технікою, але не безпосередньо, а через усю складну систему бази — надбудови). Основна безпосередня роля розвитку техніки тут у тому, що він уможливив цю структуру, створює для неї матеріально-виробничі передумови. Цим, певна річ, не заперечуємо безпосереднього впливу техніки, економіки на структуру елементів книги, але цей вплив не є домінуючий. Отже, еволюцію поліграфії, прикладом, неможна зрозуміти, не виходячи з еволюції соціальної функції книги. Це слід би зрозуміти Ю. О. Меженкові, що в розгляданій вище статті намагається „автономізувати“ вивчення техніки книги від соціології. Висновок: книгознавство, в основному, є наука ідеологічна. Матеріальні елементи книги воно вивчає, передусім, з погляду ідеологічного їх функціонування, * цим відрізняючись від теорії поліграфії.

Методологія книгознавства мусить і тільки й може розвиватися на ґрунті діалектичного матеріалізму, на цій основі переборюючи й діалектично засвоюючи здобутки буржуазного книгознавства. Це, зокрема, значить:

1. Книгознавство є наука конкретно-історична, а не абстрактно-формальна; будь-які книгознавчі побудовання являють собою лише „теоретичне виявлення певної практики певної суспільної класи за певної історичної доби“, не маючи „загально-значного“ характеру. ** Тільки з цього виходячи і зможе

* Це п'ятнадцять років тому таку думку висловив А. М. Ловягін, див. цитовані вище його міркування („Библиографические очерки“ стор. 37).

** Див. І. Владиславев: „Библиография и социализм“, стор. 6—7. З цього погляду розв'язуємо й питання про так звану принципову „самостійність“, „службовість“, „підлеглість“ — або що — науки про книгу. В межах певного історичного періоду книга є специфічний ідеологічний чинник.

книгознавець пояснювати щораз нові явища, зумовлені специфікою структури даного суспільства, даної його економіки й техніки, даної класової ситуації, даної психо-ідеологічної системи даної класи і т. д. * Це не мусить призводити до вузького емпіризму. Завдання книгознавства підноситься до узагальнень, до встановлення закономірностей, інакше й конкретніше — до виявлення загальних законів розвитку класового суспільства, класових ідеологій, у специфіці книжного процесу (бо тільки такі закони в сфері спеціальній і є, і немає іманентних законів книги їм—класовим законам—протипоставлених).

2. Марксистське книгознавство мусить бути наукою активною, конструктивною. Як ми вже відзначали, теоретичне книгознавство, виростаючи, як надбудова над сукупністю конкретних книгознавчих дисциплін, що й собі становлять надбудову над книжною практикою—в міру свого розвитку чимраз більшої набирає методологічної імперативності щодо цих дисциплін, через них діючи й на практику. В марксистському книгознавстві це діалектичне коло завершується: на основі встановлених закономірностей, підносячись до наукового з'ясування, воно має стати за теоретичну основу для книжної практики, конкретніше—для раціональної організації книжного процесу в пролетарському суспільстві; являючи собою один із компонентів ідеології пролетаріату, марксистське книгознавство мусить бути свідоме своєї класової суті і своїх класових завдань, ставити їх у центрі завжди—і розв'язуючи теоретичні проблеми, і відтворюючи історичну еволюцію книги: не теорія для теорії, а теорія для практики, не пасеїстичний історизм, а активна спрямованість на використання всієї історичної спадщини для інтересів „сьогодні“.

Звідси категорична вимога методологічного монізму. Діалектичний матеріалізм саме тим і є найдужче знаряддя пізнання, що він прозирає в діалектику об'єктивного світу, відбиваючи її в своїй методології. Еклектична наука органічно неспроможна бути конструктивною, бо не виходить із системи

першорядної ваги. Уже це дає підстави і зобов'язує конструювати науку про книгу, незалежно від того, для яких інших наук стає вона за об'єкт вивчення з інших поглядів.

* Приклад: сучасним зростанням масового поширення книги (за 1917—1928 р. р. в СРСР розійшлося 113 млн. примірників творів Леніна самою лише російською мовою) зумовлюється зростання її соціальної чинності—і з цим зв'язані інші специфічні лише для даного суспільства й даного періоду особливості книжного процесу.

** Пор. Й. Йоффе. „Культура й стиль“. Ленінград. Прибой 1927, стор. 23—42. Також Гуковський. „Проблеми изучения книги“. „Библиотечное обозрение“. 1925, кн. 2. Ленінград, 1926 (Гос. Публичная Библиотека) (стор. 109—112).

уявлень про об'єктивні процеси, співвідносною з їхнім діалектичним розвитком — отже раніше чи пізніше входить у суперечність із ним. Зокрема й цим слід пояснювати те, що нинішнє радянське книгознавство не спромоглося близько підійти до книжної практики. Наслідок: самі практичні учасники книжного будівництва примушені здобуватись власними силами на узагальнення (часто — неминучо вузько-емпіричні) на підставі власного досвіду; звідси — кустарництво, різноманітність у політиці й методиці й т. д.

В процесі методологічного конструювання діалектичної й конструктивної науки про книгу — знаряддя соціального спілкування, стаємо перед потребою вивчати функціональну сторону книжного процесу; в плані загально-соціологічному виникає питання про теорію соціальної функції книги (розріз теоретичний) і історію її функціонування (розріз історичний) відмінео від генетики книги (знов таки цілком усвідомлюючи умовність і абстрактність такого протиставлення); в плані психологічному (певна річ соціо-психологічному, бо марксистське вивчення психічних процесів можна будувати лише на основах соціологічних) — маємо психологію книжного впливу, або бібліопсихологію.*

Бібліопсихологію уявляємо собі не як якусь окрему науку, чи дисципліну на зразок колишніх ідеалістичних „спеціальних“ психологій; проблема бібліо-психології полягає в застосуванні загальних принципів і законів єдиної науки — марксистської психології до спеціальної сфери — сприймання книги, книжного впливу. Нерозуміння цього методологічно-важливого моменту призводить неминучо до явного чи захованого протиставлення бібліопсихології (як психології „спеціальної“) — психології взагалі. На це хибую, більшою чи меншою мірою, ряд авторів — від М. О. Рубакіна до Д. А. Балики.

Щодо першої з двох названих теорій, то питання про неї нині лише виникає: теорія соціальної функції різних відродів ідеології є, взагалі, мало розроблена в марксистській науці, а марксистське книгознавство, як ми вже відзначали, є нині в стадії зародковій. Обминаючи питання про конкретну дослідчу методіку цієї теорії, обмежуємося тут самим фіксуванням її місця в методологічній схемі і загальним визначенням її завдань: на основі всіх висновків генетичного вивчення книги — даної групи книг, даної конкретної книги,

* Свідомо обминаємо спірне питання про потребу включати в обсяг бібліопсихології психологію творення книги на різних його етапах. Це питання, поза всім іншим, виходить в основному за межі розгляданої тут проблеми соціальної функції книги, бо основна роля її не в об'єктивізації ідеокомплексу, як такий: об'єктивізація є засіб соціального впливання цього комплексу.

в даному суспільстві, за даної доби,—вивчати книгу, як соціально-історичний фактор—і теоретично і в пляні історичному—цебто її соціальну роль (сторона якісна) й вагу (сторона кількісна) в ідеологічних системах різних суспільств різних клас, за різних історичних періодів. Скільки книга є фактор ідеологічний, вивчення інших сторін книжного процесу (техніки книги, економіки книги) має цікавити нас—у даному пляні—лише з погляду встановлення співвідношень між цими сторонами й функціонуванням книги (як ми вже відзначали, і ці інші сторони книги неможна досліджувати, не виходячи з її ідеологічної функції).

На основі всіх здобутків теоретичного вивчення книжного процесу, мусимо будувати принципи раціональної, класово-доцільної книжної практики в пролетарському суспільстві. Більше чи менше виразні вказівки на практичні завдання теоретичного книгознавства—завдання бути за наукову основу для практики—зустрічаємо в багатьох теоретиків, починаючи з Лісовського, і чи не єдиний М. Н. Куфаєв виступив із дещо замаскованим запереченням цих завдань.* Всі ці принципи мають складати разом систему застосованих дисциплін книгознавчих.

Ця система, як ми вже підкреслювали, мусить виростати на всій сукупності теоретичних наук про книгу. (Цикль проблем соціальної функції книги ми виділяли попереду умовно, маючи конкретне завдання освітлити лише певну сторону книжного процесу). Ця система мусить охоплювати всі основні моменти книжної практики, в усіх її розрізах, на всіх її стадіях. Д. А. Балика в „конкретно-прикладній“ частині своєї схеми „Книгокористування“** охоплює лише певну сторону цієї практики, даючи тільки окремі елементи бібліопедагогіки—системи принципів організації педагогічного процесу в комплексі книга—читач. Але цим принципи раціональної (класово-доцільної) організації книжної практики не обмежуються; передусім поза межами схеми Д. А. Балики залишаються основи бібліополітики, цебто принципів загальної організації книжного процесу на всіх стадіях.***

Елементи практичної бібліополітики спостерігаємо в історії книжної справи за давніших часів, відколи книга почала

* Питання про норми, про те, що повинно бути (о должном)... відійдуть в сферу прикладних або зовсім відмінних (несходних) від основних завдань книгознавства... дисциплін („Проблем філософії книги“, ст. 54).

** „На науково-бібліотечному фронті УСРР“, Київ, ВБУ, 1927, ст. 89—92.

*** Окремий розділ „Книжная политика“ маємо в „Основах книговедіння“ А. М. Ловягіна (стор. 154—159). Але він трактує ці цитання надто спрощено і звужено, обмежуючись лише короткими даними з історії цензури й пропаганди книги, уневиразнюючи класову суть державної регламентації книжного процесу.

набирати значення більш-менш масового знаряддя класової боротьби в царині ідеологічній. Принципи бібліополітики уваризнювались і щораз більшої ваги набирали в міру абсолютного й відносного зростання соціальної ролі книги. В нинішньому класовому суспільстві виростає специфічний складний апарат книжкового господарства — матеріально-технічний і політико-економічний кістяк книжного процесу на всіх стадіях, який завжди є в руках панівної класи.

Прямуювання до наукової організації цього апарату послідовно здійснюється лише в пролетарському суспільстві, що всю свою соціальну практику принципово намагається будувати на основі наукового пізнання соціальних процесів; тільки в цьому суспільстві така організація є цілковито здійсненна. Її принципам підлягати має й організація видавничої справи й організація поширення книги і регулювання складу книжної маси, що в кожний даний момент у суспільстві циркулює, і проаганда книги, і система класової контролі — класового примусу (здійснення диктатури щодо рештків колишніх панівних клас) і т. д.* Диференціюючи ці принципи в пляні конкретної методики керівництва книжним процесом в окремих його стадіях, будемо відповідно мати:

1. Методи організації книговиробництва;
2. Методи організації книгопоширення;
3. Методи організації книгоспоживання.

Окремо стоїть питання — скільки мовиться про книжний процес у класовому суспільстві — про методику класової контролі й примусу, що здійснюються на всіх стадіях книжного процесу.

В розрізі окремих галузей книжної практики (на основі відповідних їм окремих книгознавчих дисциплін) будемо мати відповідно: бібліотечну політику,** раціональну організацію й державне планування бібліографічної роботи.

Ці наукові принципи організації книжного процесу (бібліополітика) особливої ваги набирають саме нині, коли особливо інтенсивно ростуть плянові засади в організації всіх технічно-господарчих і культурно-політичних процесів у радянському суспільстві. Книжна п'ятирічка є важливий крок на шляху до здійснення плянових засад і в сфері книжної полі-

* А. М. Ловягін відокремлює від книжної політики питання „книжної економіки“ (стор. 159 — 163). Це є принципова помилка; як ми це вже відзначили, поза специфікою товарових форм виробництва й поширення книги, вони (виробництво й поширення) є підпорядковані в радянському суспільстві принципам соціально-педагогічним.

** Про головніші питання бібліотечної політики згадує Л. В. Хавкіна в доповіді на 1-й Конференції наук. бібл. РСФСР. (Див. „Труди Конференції“ М. 1926, стор. 36).

тики. * (І саме тут найвиразніше виявився той розрив між теорією й практикою, що його ми сконстатували вище: ця п'ятирічка, — щодо п'ятирічки української, можемо це твердити з певністю — творилася без ніякої майже участі наших теоретичних сил).

За межі схеми Д. А. Балики виходить і система принципів конструювання книги з погляду всіх її елементів — від характеру викладу трактованих у ній питань і до організації матеріальної сторони. Усі ці принципи мають складати особливу, ми сказали б, теорію бібліо-соціо-психологічних норм, тобто теорію найраціональнішої організації книги, і з погляду соціально-виховного (методика популяризації в її застосуванні до будування книги, прикладом) зокрема й естетичного (прикладне мистецтво книги) ** і з погляду суто психо-фізіологічного (гігієна книги в розумінні організації її матеріальних елементів на основі принципу економії читачевих сил). Схему бібліо-соціо-психологічних норм маємо будувати на основі теорії соціальної функції книги й бібліо-психології. На конкретну систему норм, зорієнтованих на дане конкретне завдання щодо даного конкретного класово-типового читача в даний історичний момент у даних обставинах, — ця схема перетворюється на основі конкретних вказівок бібліополітики й бібліопедагогіки.

Серед таких вимог, що ми їх ставимо перед книгою, не останнє місце посідають вимоги психо-фізіологічні, передусім, вимоги організації елементів книги (головне — графіки), оптимальної з погляду фізіології зору. Та ці вимоги ми не вирізняємо особібно, а включаємо їх у схему (й систему) бібліо-соціо-психологічних норм. Це має й деяку принципову вагу. Зважаючи все значення фізіології зору (та й фізіології усього процесу читання) мусимо, проте, підкреслити, що вимоги до книги з цього погляду не можуть бути абсолютні, що в кожному конкретному випадкові вони мусять ґрунтуватися на вимогах соціальних (соціальне призначення даної книги), і соціально-психологічних (особливості даної категорії читачів). Хто не розуміє цього, той неминучо скочується до вульгарного фізіологізму. ***

Третє коло проблем, що повстають у пляні наукового керівництва книжним процесом — це проблеми бібліо-педагогічні. Бібліо-педагогіку, знов, уявляємо собі не як окрему самостійну

* Див. статтю В. Сухино-Хоменка „П'ятирічка української радянської книжки“ „Критика“, 1929, № 10.

** Пор. В. Іванушкін. „Проблема читачівства та її визначення“, стор. 18 — 19.

*** Ознаки такого збочення зустрічаємо, зокрема, в М. І. Щелкунова. Див. передмову його до перекладу праці Реннера „Книгопечатание как искусство“ (М. А. ГИЗ, 1925, стор. 14).

дисципліну, а як застосування принципів єдиної марксистської педагогіки в керівництві процесом споживання книги. Певна річ, скільки цей процес має свої специфічні особливості, то й теорія педагогічного керівництва ним набирає певної своєрідності, що й відзначає її проти теорії керівництва іншими педагогічними процесами.

Д. А. Балика дає таке визначення бібліопедагогіки:

„Бібліопедагогічна наука є наука про організований виховний вплив книгою й через книгу—є результат теоретичного обміркування, якими ж треба бачити, мати й знати три сили — читача, книгу й організацію книг, щоб взаємодіяння, ефективність їх була найбільша“. („Журн. бібліотекознавства й бібліографії“. 1928, № 2, стор. 105, 107).

Не будемо спинятися на всіх сумнівах, які це визначення викликає, відзначити можна лише деякі просто зайві елементи в цій формулі; власне, зайва є вся друга частина формули: хіба не досить сказати, що бібліопедагогіка є „теорія (не наука) організованого виховного впливу книгою“?

Визначаючи завдання бібліо-педагогіки, очевидно, не досить говорити про загальну „ефективність“ впливу книги, цебто відповідність організації процесу психологічним законам; в основу треба покласти принцип класової доцільності, цебто відповідності цієї організації прямуюванню і інтересам класи — пролетаріату.

Конкретизуючи ці завдання в пляні різних стадій бібліо-педагогічного процесу, будемо мати:

1. Методику * активного наближення книги до читача (пропаганда книги).

2. Методику визначення конкретного робочого коефіцієнту книги, цебто проєкціювання її соціологічного еквіваленту на психо-ідеологію даного конкретного читача.

3. На основі пункта попереднього — методику раціонального добору книг.

4. Методику книговиховання — конкретної роботи з читачем з поміччю комплексу відповідно дібраних книг.

5. Методику книгоживання — раціональної організації самого процесу читання — роботи самого читача над книгою, зокрема гігієна читання, засвоєння прочитаного (мнемотехніка читання) і т. д.

Головне завдання схеми — підкреслити основні особливості діалектично-матеріалістичного конструювання проблеми, його послідовну конструктивність, моністичну пов'язаність усіх пля-

* До уваги тим, кому цей термін видається дещо одіозним (див. П. Рабічев. „Больные вопросы библиотечной работы профсоюзов“, Харьков, „Укр. рабочий“, 1927); тут методикою називаємо систему раціональних (класово-доцільних) способів роботи з книгою і над книгою.

нів проблеми — від найабстрактніших узагальнень методологічних і до найконкретнішої методики буденної практики.

Діалектично-матеріалістична метода дає нам у руки найгострішу зброю пізнання законів об'єктивної дійсності; опановуючи ці закони, ми повинні класти їх в основу її перебудовування. До цього опанування марксистське книгознавство (як і наука марксистська в цілому) може прийти лише через загострені бої — класові бої — проти буржуазно-ідеалістичних, проти еклектичних побудовань, ворожих ідеології пролетаріату, принципово нездатних дати наукові засади для його будівної практики. В цих боях і буде ступнево викристалізовуватись методологія марксистської науки про книгу.

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБАРВЛЕННЯ СЛІВ

Н. КАГАНОВИЧ

Стилістика вивчає слова й словосполучення з погляду їхньої емоційності. Для того щоб слововживання відчувалося, як стилістичне, треба, щоб воно відрізнялося від звичайного слововживання своєю більшою виразністю. Ось чому стилістична аналіза, здебільшого, можлива тільки тоді, коли маємо за об'єкт не окреме слово, а словосполучення. Стилістичний, естетичний характер якогось слова виступає здебільшого тільки в порівнянні з іншими словами, відчувається тільки на фоні певного контексту. Коли ж окремі слова мають самі собою певний відтінок емоційності, то знов лише через те, що раніше вони набрали цього відтінку саме в контексті.

Звичайно відрізняють стилістику від граматики за тією ознакою, що стилістика вивчає явища, зв'язані із значенням слова, а граматика — явища, що стосуються лише до форми слів.

Справді, коли розглядати слова лише з формального погляду, ми не помітимо різниці між лексикою художнього твору, юридичних документів, відогів, газетних статей. Усі слова в мові підлягають загальним граматичним правилам. Граматика є система, що її додержують усі, хто користується даною мовою; так, хоч би де був написаний твір — на терені Радянської України чи поза нею, чи автор — комуніст, чи ундовець, українське слово „село“ в родовому відмінкові скрізь має форму „села“. Отже, стоячи на ґрунті формальної аналізи слів, ми нібито й не помітимо нічого відмінного в лексиці якогось твору, незалежно від того, до якої класи належить публіцист, що цих слів уживав. Коли ж не обмежуватися формальним підходом, в галузі граматики можемо спостерегти чималі класові розбіжності; граматична система зовсім не є

така стала й непорушна, як це здається на перший погляд. Саме наша доба найяскравіше свідчить, що в межах однієї мови можуть існувати різні граматичні системи. Граматика сучасної руської літературної мови, що нею користуються в РСФРР, багато дечим відрізняється від граматики передреволюційної руської літературної мови та мови емігрантів. Так само й літературна українська мова, що ми нею користуємося, має в граматичній системі своїй риси, відмінні від граматичної системи, що її додержують емігранти. Найвиразніше явище такої відмінності — особливості словотвору в нашій літературній мові.

Та коли навіть розглядати слова тільки в межах сталої граматичної системи, формальна аналіза не дасть ніяких (з погляду нашої мети) наслідків тільки тоді, коли ми розглядатимемо окремі слова і словосполучення не в конкретному контексті, а поза ним. Вивчення форм самих слів і словосполучень у конкретному контексті вже може дати багато цікавого і важливого матеріалу для характеристики ідейного змісту твору. Окрема граматична категорія так само, як і окрема цифра, є величина абстрактна. Граматична категорія в ряді інших таких категорій є вже певною мірою величина конкретна. Кількість певних граматичних категорій має завжди в собі і елемент якості, доводячи хоча б той простий факт, що автор даного твору віддає переваги саме цим категоріям. А це вже не є явище випадкове, бо має певний зв'язок з усією авторвою стилістикою.

Коли навіть візьмемо таку річ, як розділові знаки, то й тут можемо дійти певних висновків щодо авторового користування ними. Є, наприклад, такі розділові знаки, що можуть іти паралельно. Вставні слова, наприклад, можна відокремлювати або комами, або дужками. Коли один автор віддає переваги, скажімо, дужкам, коли оця перевага стає помітна, виходить за межі звичайного паралельного вживання цих розділових знаків, то ми вже можемо констатувати цей факт, як момент стилістичний. Так, для Тичини, як свідчать спостереження, характерне часте користування дужками там, де інші поети ставили коми. Це вже є явище стилістичне. Розгляд цього явища на фоні стилістики П. Тичини, слід гадати, ствердив би його закономірний зв'язок з іншими елементами цієї стилістики.

Багато теоретиків розглядають стилістичні явища, як індивідуальні. Погляд цей настільки поширений у лінгвістичній науці, що під його впливом опинився і автор книжки „Ленін як публіцист“ Ол. Фінкель:

„Отже, явища, які спрямовані на виконання комунікативних функцій не безпосередньо, а в особливий спосіб замінюючи конструк-

тивні, і які, будучи індивідуально важливі, відрізняються від попередніх, утворюючи деякий лишок між звичайною мовною системою і тою, що спостерігається, ми називаємо естетичними...

...Естетичне явище—це завжди явище соціально не визнане, індивідуальний варіант на тлі загально-мовної системи...

Стилістика є наука про естетичне слововживання*.

І хоч у дальшому викладі автор відступає від такого розуміння стилістики** й розглядає стилістичні засоби Леніна, як соціально зумовленні, проте оця данина „традиціям“ все ж відбилася на дослідженні і внесла плутанину.

Коли б автор не відступився від своєї дефініції у дальшому викладі, він тим самим позбавив би себе можливості аналізувати стилістику Леніна, бо, визнаючи стилістичний засіб за прояв лінгвістично-ідеальний, базуючися на естетиці, як на явищі „соціально невизнаному“, дослідники цим самим закривають перед собою двері для розуміння функції стилістичних засобів у конкретному творі, попадають в обійми буржуазно-ідеалістичної методології.

Таке припущення веде до нормальної констатації стилістичних засобів „взагалі“, а не вивчення стилістики конкретного автора. Формально беручи, іронія, скажімо, є засіб, що ним користувалися ще до Арістотеля.

Чи означає це, що Ленінова іронія є та сама, що й у Арістотеля. Коли розглядати стилістичні засоби поза класовою суттю, поза ідейним змістом твору, де їх вжито, то ніякої різниці між стилістикою Леніна і Арістотеля не буде. Навіть, коли кількісно між уживанням певного засобу в Леніна і Арістотеля буде велика розбіжність, то це ще мало промовляє про особливість Ленінової стилістики.*** Статистика вживання якогось засобу має рацію тільки тоді, коли її розглядають у зв'язковій з загальним настановленням твору.

Визначаючи стилістичний засіб, як прояв лінгвістично-індивідуальний, дослідники тим самим позбавляють себе змоги досліджувати стилістичні елементи в творі взагалі. Для того, щоб слововживання відчувалося, як естетичне, тобто відмінне від звичайно конструктивного, треба, щоб це відчували не лише самі автори, а й споживачі їхніх творів. Відчування естетичного слововживання можливе тільки в проекції на конструктивне слововживання. Останнє, естетичне слововживання, так само є явище соціальне, інакше бо неможливе було б його сприймання.

* Ол. Фінкель „Ленін як публіцист“, стор. XXIV. ДВУ. 1930.

** В передмові до О. Потебні „З лекцій теорії словесности“ Ол. Фінкель відступає від цього погляду, визнаючи його хибність.

*** Ми користуємося скрізь терміном „стилістика“, говорячи про стилістичні особливості й окремих творів, щоб не внести плутанини, бо поняття „стиль“ виходить за межі мовних явищ, що тільки їх ми розглядаємо.

Автор користується з стилістичних засобів так само, як і з конструктивних, беручи їх як дані. Тільки це дозволяє авторові розраховувати на те, що той чи той стилістичний засіб усвідомлять читачі або слухачі. Зарані знаючи, як впливає той чи інший стилістичний засіб, автор може ним і користуватися так, як вимагає настановлення твору. Цілком зрозуміло, що цей телеологічний підхід не є абсолютне правило. Автор може й не розраховувати на читача, може, навіть, прагнути саме протилежного — щоб читач його не зрозумів, але через це стилістичне явище не стає індивідуальним. Такі явища, як „заумь“ чи „дадаїзм“ або що, не менш соціально зумовлені, ніж слововживання, розраховане на широке сприймання.

Отже, дефініцію „стилістика є наука про естетичне слововживання“, ми можемо прийняти лише тоді, коли під естетичними явищами розумітимемо, так само, як і під конструктивними, явища соціальні. Ол. Фінкель в даному разі некорично скористувався з концепції відомого лінгвіста, фундатора Женевської лінгвістичної школи Фердинанда де-Сосюр. Саме він * відрізняв у мові дві сторони: *langue*, що під цим терміном він розумів мову, як систему для певної доби стали, як комплекс певних граматичних норм, що є обов'язкові для всіх тих, хто даною мовою користується; цій системі де-Сосюр протиставив *parole*, тобто таке вживання мови, що є характерне для окремих осіб, а не для цілого соціального колективу, вживання мови індивідуальне, що системі не підлягає.

Такий підхід до мови є чисто метафізичний. ** Для того, щоб відрізнити *parole* від *langue* або, як інші дослідники це роблять, стилістику від граматики, зовсім не треба одне явище, як індивідуальне, протиставити іншому, як соціальному. *** Обидва типи слововживання існують поруч, як соціальні, так само, як у нашій свідомості можуть поруч уміститися дві відмінні мови. Стилiстичні засоби ще більше, ніж конструктивні, є невідривні від того конкретного мовного оточення, в якому з них користуються. Коли з погляду граматичного можемо аналізувати не тільки окреме слово, а навіть окрему фонему, то з стилістичного погляду слово можна аналізувати лише у фразі і навіть ширше, тільки на фоні цілого твору. Слово „село“, наприклад, саме собою, може з формального погляду виступити для нас тільки в своєму абстрактно-конструктив-

* „Див. *Cours de linguistique générale*“, Р. 1922, Ch. III. pp. 23—35.

** Докладну характеристику й критику цього погляду подав В. Волошинов „Марксизм и философия языка“, Л. 1929.

*** Треба зауважити, що навіть учні de Saussur'a не переносять механічно протиставлення *langue*—*parole* на граматику й стилістику. Ch. Bally, наприклад, розглядає стилістичні явища, як соціальні, хоч цілком залишається на позиціях абстрактного об'єктивізму.

ному значенні. Це є, за формою, називний відмінок однини іменника, а за значенням—селище певного типу. Стилистична ж сторона цього слова стане виразна тільки тоді, коли ми його розглядатимемо, скажімо, в такому контексті:

„Село іде назустріч місту“.

У даному контексті „село“ має не тільки вузьке своє звичайне (конструктивне) значення, а й виступає вже, як поняття збірне. Під селом тут власне розуміють селян, навіть не всіх селян, а тільки трудящих.

Стилистичний засіб завжди має настановлення не тільки на зрозумілість, ефективність. Коли говоримо про естетичне слововживання, ми маємо на увазі соціальні смаки. Стилистичний засіб характеризує не тільки автора, а й слухача. Автор здебільшого намагається вживати тих стилістичних засобів, що якнайкраще доведуть до свідомости якнайширших мас читачів ідеї його твору.

Коли конструктивне явище виступає передусім із сторони форми, то стилістичне явище виступає з сторони семасіології. Стилистично вжити слово, це підкреслити його значення, як відмінне від звичайного. Сприймаючи слово, як стилістично вживане, ми завжди провадимо певне порівняння. Слово „під“ виступає стилістично через те, що порівнюємо його з синонімами „священик“, „батюшка“, „пан-отець“ тощо. Формально граматично однаково, чи написати „під приїхав“, чи „пан-отець приїхав“; граматично і те і те правильно; стилістично між обома цими висловами є велика різниця. Так, коли в нашій радянській газеті вживання слова „під“ є звичайне, то якийсь „Православний Вісник“, зважаючи на зневажливий відтінок слова „під“, писатиме тільки „священик“ чищо.

Стилистичне слововживання не можна вивчати поза тими естетичними смаками, що існують в даному суспільстві, вужче—в даній його класі. Робітничий читач може якесь слово тлумачити зовсім інакше, ніж читач буржуазний. Візьмімо слово „пан“. На фоні тих естетичних смаків, що існують в буржуазному суспільстві, це слово відчувається, як звичайне. Це саме слово в нас має уже певний відтінок зневажливости. „Паном“ називаємо людей з ворожого нам табору. Коли в польській мові, у буржуазній польській газеті вживання в слову „пан Пілсудський“ відчувається, як звичайне, то в наших газетах „пан Пілсудський“ має вже соціально-емоційне забарвлення.

Не зважати на естетичні смаки саме того соціального прошарку, того оточення, в якому твір виявився, значить не розуміти твору, а цим самим виключається і змога стилістичної його аналізи. Нам у процесі стилістичної аналізи газет-

них статей доведеться весь час мати на увазі розбіжні значення того самого слова, залежно від сприймача.

Аналізуючи стилістичні явища, треба вважати на такі моменти, як ідейне настановлення твору, конструктивна система даної мови, час і, головне, мовно-естетичні смаки даного соціального оточення. Коли на ці моменти не зважати, ми ніколи не вийдемо за межі абстрактних теоретичних міркувань про стилістику взагалі. Тільки знаючи ідейне настановлення твору, ми можемо зрозуміти функцію кожного стилістичного засобу. Так, вислів „біла ідея“ матиме протилежне значення, залежно від того, вжито його в творі нашого чи ворожого публіциста. Ми добре зрозуміємо цей вислів тільки тоді, коли матимемо на увазі, який зміст автор вкладав у цей вислів.

Далі ми мусимо зважати на конструктивну систему даної мови. Стилістичне значення слова „пан“ виступить для нас тільки тоді, коли зважимо, в якому розумінні його вжито. Так, у вислові „колись жили пани“ воно буде конструктивне, а у вислові „пан Ніковський гадає“ — стилістичне. Сюди безпосередньо стосується й вимога зважати на час, бо те саме слово міняє з часом своє значення.

Нарешті головне: мовно-естетичні смаки даного соціального оточення. Вислів „православные русские люди“ в статті Шульгіна і в тих колах, до яких стаття зверталася, викликав зовсім інші почуття, ніж у нас. Для нас цей вислів дхне великодержавним чорносотенним шовінізмом. Неможна відривати знак від конкретних форм соціальних стосунків, слушно зауважує В. Ворошилов,* бо знак — частина організованих соціальних стосунків (общения) і поза ними взагал не існує, перетворюючися на просту фізичну річ.

Один із сучасних руських лінгвістів В. В. Віноградов у своїй статті „О задачах стилистики“ („Русская Речь“ П. 1923, стор. 201 — 202) так накреслює ті завдання, що стоять перед дослідником стилю:

„Усякий літературний пам'ятник є представник мовного типу, що органічно зріс у певному діалектичному оточенні і окреслений точними хронологічними межами. З цього погляду мовні особливості пам'ятника мають для лінгвістики інтерес лише тою мірою, якою вони характеризують мову якоїсь соціальної групи за певної доби її життя. Відірвані від індивідуальної психики автора, вони втягуються в ланцюг однорідних лінгвістичних явищ, але цього замало. Пам'ятник є не лише прояв колективно-мовної творчості, а й відбиток індивідуального добору і творче використання мовних засобів для естетично-діяльного виявлення замкненого кола уяв та емоцій. І лінгвіст не може звільнити себе од вирішення питання про те, якими засобами користує особа той мовний скарб, що ним вона володіє. І тоді його завдання — в доборі слів та їхній організації в синтаксичні ряди знайти систему, що зв'язує їх внутрішньою психо-

* „Марксизм и философия языка“. Л., 1920, стор. 29.

логічною об'єднаністю та крізь неї розглядати шляхи естетичного оформлення мовного матеріалу“.

І далі:

„За такого підходу поняття про діалект колектива змінюється поняттям про індивідуальний поетичний стиль, передусім, як про систему естетично-творчого добору, „осмислення“ і розташування символів. Вивчення індивідуальних стилів—основна проблема стилістики“.

Тут виступає надзвичайно характеристичне для формаліста замкнення в колі самих тільки літературних засобів, хоч Віноградов і не відкидає того, що індивідуальний стиль можна зрозуміти тільки в порівнянні з загальною мовною системою, що існувала за доби, коли написаний твір. Коли Віноградов розглядає „лінгвістичний смак“, як явище іманентне, що лежить у межах самої лінгвістики, то для нас цей „лінгвістичний смак“ є відбиток „соціального смаку“, взагалі одна з галузей останнього. Не можна говорити про „лінгвістичний смак“ взагалі, а тільки про певну естетично-мовну систему, характерну для якоїсь соціальної групи. Цілком зрозуміло, що з цього погляду і стилістика окремого публіцистичного твору не буде для нас тільки відбитком індивідуальної стилістики автора, а відбиватиме стиль публіцистики певної соціальної групи. Ми шукатимемо в стилістиці твору тих особливостей, що саме характеризують цю групу. Звичайно, ми зважатимемо на індивідуальні особливості, що склалися в наслідок конкретизації цих соціальних особливостей в творі даного автора.

Це стосується й до газетних публіцистичних творів, де чисто індивідуальні моменти відіграють відносно незначну роль. У публіцистиці, взагалі, авторська індивідуальність більш обмежена, ніж у галузі художньої творчості. Отже, коли ми підходимо до аналізу стилю газетно-публіцистичного твору, ми насамперед відзначаємо ці особливості, що залежать від ідейної спрямованості твору, від тих конкретних завдань, що їх перед собою автор поставив.

Коли ми говоримо про добу, то для газетної статті вона часто міняється навіть протягом одного дня. Стиль статті часто залежить від зовнішніх причин, що лежать далеко за межами статті, як словесного твору. Політична ситуація дня може вплинути на вибір словесних засобів. Приклад: стаття про вибори в Паризькому передмісті Сен-Дені, де перемогли комуністи, у звичайних обставинах мала б характер чисто ділового викладу і тлумачення фактів. Та сама стаття, надрукована в номері з 18 березня, тобто в день Паризької Комуні, вже буде написана в патетичному тоні. Автор зв'яже сучасні вибори з Паризькою Комуною, з революційними тра-

діями французького пролетаріату. Інакше кажучи, стиль є цілковито зумовлений тематикою, ідейним настановленням статті. Для публіциста форма ніколи не є самоціль, а є тільки засіб кращого впливу на читача, найвиразнішого виявлення тих ідей, що їх пропагувати автор ставить собі за мету.

Коли це взяти на увагу, не залишається навіть і місця для гадки про те, нібито стилістичні особливості твору якогось публіциста є явище „соціально невизнане“, індивідуально притамане тільки авторовій особі. Конкретна аналіза стилістичних особливостей публіцистичних творів доводить, що автор весь час має на оці ті уявлення, що їх зв'язують читачі, до яких він звертається, з певними словами, словосполученнями тощо. Не заглиблюючись у дальші теоретичні міркування, покажемо, як живе слово в конкретному сучасному газетному публіцистичному творі.

Соціальний момент у виборі слів відіграє в газетній публіцистиці величезну роль. Багато слів через те, що їх часто вживають у певному контексті, починають відчуватися, як властиві саме цьому контекстові. Так, відомо, наприклад, що в революційній літературі за традиційні образи були порівняння революції з хвилею, бурею. Останні слова, крім того, виступали і в сполучених з прикметником революційний (-а, -в): революційна хвиля, революційна буря тощо. Таких слів, що в свідомості асоціюються з певним контекстом, багато. Ці асоціації багато важать і тоді, коли слова зустрічаються в іншому контексті.

У наслідок такого забарвлення слів маємо своєрідний політичний евфемізм, що не дозволяє вживати тих слів у незвичайному для них контексті. Коли ж це й роблять, то намагаються позбавити ці слова їхнього звичного відтінку. За приклад такого політичного евфемізму, що спирається на яскраве соціальне забарвлення слів, може бути такий випадок із практики роботи одної редакції. Складали колективно заголовок для сторінки, присвяченої окремій Далеко-Східній армії. Подали такий проект: „На східних кордонах СРСР стоїть славетна Далеко-Східня армія. О крицевий червоноармійський мур разбивається хвиля китайської генеральщини і білої наволочі...“ Хтось зауважив, що слово „хвиля“ не на місці, бо в нас звикли вживати його у висловах „революційна хвиля“ тощо. Тоді, щоб позбавити слова „хвиля“ звичного відтінку, додали епітета „каламутна“, що цей відтінок знеутралізував.

Вислів „скупчення червоних у Китаї“ викликав зауваження, що „червоними“ без відповідного іменника зневажливо називають більшовиків, революціонерів взагалі у буржуазних верствах. Отже, слід було додати іменника „загонів“. Слово „білий“ твердо асоціюється в нас з білогвардійцем. „Жовтий“—

з угодовцем, „чорний“ — з реакцією. Отже, маємо цілу гаму фарб різних соціальних відтінків. В газетах зустрічаємо на кожному кроці:

„Чорні сили готують напад на СРСР“.

„Жовті ватажки ідуть на компроміс“.

„Білі банди скупчуються на наших кордонах“.

Але — „Червоний день у Німеччині“.

Такий, сказати б, політично-естетичний підхід до слів характерний не тільки для нас, а й для клясово-ворожої публіцистики. Петлюрівські газети не писали „Рада робітничих депутатів“, а „совіт“ („Київський совіт“, „Харківський совіт“), мабуть, через те, що з словом „рада“ асоціювали „центральна рада“, „старшинська рада“, звичну для них назву газети „Рада“. Крім того, словом „совіт“ вони підкреслювали те, що мовляв ради не є українські, а московські. Характерно, що і в щоденникові Єфремова, що його цитували на процесі СВУ, частіше зустрічаються слова „совітський“, або навіть „советський“.

Характеристичне для клясово-ворожих публіцистів вживання радянських слів бачимо в такому уривкові з статті в газеті „Визволення“ з 24 червня 1919 р.:

„По селах Катеринославщини „советскую власть“ піддержують „комітети бідноти“, або ж як їх там називають „комітети темноти“. Це сільський люмпен-пролетаріят (босяки), які виявляють свою „власть“ тим, що заставляють сільських „куркулів“ годувати себе. А під рангу „куркулів“ там попадає всякий селянин, який має хоч одну десятину посіву“.

Тут однаково характерні і лапки, і те, що деякі слова написані просто по-руському. Слово „куркуль“, що має виразний емоційний відтінок, тут узято в лапки. Характерно, що глитай на селі уникає слова „глитай“, а каже тільки „добрий хазяїн“ тощо. Так само й непман уникає слова „непман“. Для цих же верстов характерні є для визначення поняття „біднота“ — слова „голота“, „голодранці“ тощо.

Найбільше оця особливість — соціальне забарвлення слів — виступає в епітетах, що ми їх зустрічаємо в газетних статтях. Характер епітетів свідчить, що добір слів у газетній публіцистиці є абсолютно залежний від політичного настановлення творів. Чи користується автор якимсь епітетом за традицією, чи свідомо вживає його, — однаково він звертається до прикметників певного гатунку, саме до тих, що найбільше відповідають політичному настановленню статті та естетичним смакам того оточення, на яке розрахований твір. Цікаво тут навести кілька уривків з старих руських та петлюрівських українських газет. Ось уривок із статті в „Новом времени“

з 4(17) травня 1911 року „Добро пожаловать“. Йдеться про приїзд німецького кронпринца:

„Неподдельное удовольствие, скажем лучше, искренняя и непритворная радость, испытываемые правящими русскими кругами от этого посещения России будущим главой великой соседней империи, еще более увеличивается благодаря личному обаянию и высоким личным достоинствам германского кронпринца“.

Добір епітетів тут цілковито функціональний і відповідає тому високому „штилеві“, в якому писано статті подібного роду. Цікава характером епітетів стаття Шульгіна в „Киевлянині“ з 11 січня 1918 року. Мовиться про відновлення монархії:

„...Но я хочу, чтобы монархия пришла, как умиротворяющее начало... Колено преклоненный народ...“

У статті Петрова „Черная банда“ в ліберально-буржуазній газеті „Русское слово“ з 2(15) лютого 1911 року автор, характеризуючи аристократію, користується такими епітетами:

„Это просто только дрянные, трусливые, ленивые людишки“.

У петлюрівських газетах у статтях, присвячених відступові з України влітку 1920 року, зустрічаємо — відповідно до „патетично-скорботного“ тону статей — такі епітети: „Чиста ідея самостійності...“ „Хвильова кривава жертва...“ „Хресний шлях“ і т. д.

Наведені приклади свідчать про те, що в газетних творах, як і в художній літературі, епітет є один з найважливіших стилістичних засобів, що дає змогу краще емоційно забарвлювати твір. Ми можемо говорити про епітети, характерні для газетної публіцистики певного напрямку, так само, як говоримо про епітети, характерні для певної літературної школи. Але публіцист, добираючи епітет, оцінює їх насамперед з погляду їх політичної виразності. Наведемо приклад. Під час радянськ-китайського конфлікту в одній з газет була така фраза:

„Китайські мілітаристи провадять далі свої крутіські махінації“.

Зробили таку спробу: замість слова „крутіські“ почали підставляти інші слова, що підійшли б для даного контексту. Назвали такі слова: „шахрайські“, „зłodіяцькі“, „провокаційні“, „розбишацькі“, „нападницькі“, „авантурницькі“. Оцінюючи всі ці епітети, дійшли висновку, що для даного контексту, де мовиться про дипломатичні маневри китайських мілітари-

стів, найкраще буде залишити тільки три епітети: „крутійські“, „шахрайські“, „провокаційні“, що однаково були б тут до місця. Так само в статті про нову генеральську війну в Китаї до вживаного в газеті епітету „жорстокі“ (бої) додали: „криваві“, „вперті“, „вирішальні“, „великі“. З усіх цих епітетів визнали за найкращі для даного контексту лише два: „жорстокі“ і „вперті“, бо вони найвиразніше підкреслюють ту сторону боїв, що її для нас найважливіше відзначити з політичного погляду — значне загострення ворожнечі між генералами.

Але в статті, де мова була б про сутички між робітниками і поліцаями у Відні, найвідповідніший був би саме епітет „кривавий“, бо він підкреслює те, що робітники чинили впертий опір, і те, що поліцаї стріляли в робітників, що пролилася робітнича кров.

Цікаво порівняти епітет якогось художнього твору з епітетами газетними. Беру епітети з поеми М. Рильського „Гості у пана Людвіга“ („Червоний Шлях“ № 5—6, 1929 р.). Тут маємо: *

„Нестримний сміх...“ „Пишні полювання...“ „Дні... зальотні...“ „Жінки спокусниці солодкі...“ „Руки лілейні...“ „Очі соромливі та гріховні...“

А ось епітети з статті Мик. Новицького „Фатум“ („Вісти“ № 64, 1930 р.

„... Хуторянське політиканство...“ „Державному жні здібності...“ „Наймано-бандитський уряд...“ „Штампований стогін...“

Усі ці епітети насамперед виразно підкреслюють політичний зміст явищ. Так само польський уряд названо „полковницький“ з міркувань політичних. Автор вибрав ту рису, що найбільше свідчить про нинішній етап фашизації Польщі.

У художніх епітетах соціальний момент не так виразно виступає з першого погляду. „Нестримним“ сміх залишиться з погляду усіх читачів, бо самому сміхові може бути внутрішньо властива ознака нестриманості. Але епітет „мізерна“ для сеймової опозиції не залишає й сумніву щодо соціальної позиції автора. Коли „дні зальотні“ можуть зустрітися і в творі пролетарського, і в творі буржуазного письменника, то епітет „наймано-бандитський“, застосований до петлюрівського уряду, характерний саме для нашої публіцистики. Отже епітет у газеті здебільшого має виразно-політичний

* Ціаком зрозуміло, що епітети Рильського, коли взяти їх неодірано, як систему, виразно відбивають психо-ідеологію авторову. Так, у наведених прикладах дуже характерні саме для Рильського „лілейні руки“, „пишні полювання“ тощо.

характер і часто є властивий тільки публіцистиці певного напрямку. Для тих самих явищ у публіцистів протилежних політичних таборів будуть відмінні епітети. У наших газетах для уряду Мюллера були характерні епітети: „соціально-фашистський“, „льокайський“, „угодівський“. У німецькій соціально-демократичній пресі цей уряд характеризували епітетом: „робітничий“. Уряд Макдональда ми називаємо робітничим тільки в лапках.

В газетних статтях кожна подія дістає виразне політичне освітлення, зумовлене тим, як ставиться до цієї події партія, що її репрезентує газета; отже, цілком природньо, що одного типу явища часто характеризуються однаково. Це й собі відбивається на епітеті. Складаються постійні епітети, вживані в певних випадках. Отже, для урядів Італії та Угорщини за епітет здебільшого править слово „фашистський“, до уряду Китаю часто застосовуємо епітета „генеральський“, петлюрівський уряд мав епітет „бандитський“ і т. д.

Той самий епітет, залежно від його забарвлення в устах представників різних соціальних груп, може мати різні значення. Шульгін у своїх статтях скрізь широко користувався епітетом „білий“: біла ідея, білі лицарі, біла справа. „Білий“ для Шульгіна ознака чистого, чесного, доброго, „благородного“. В наших газетах епітет „білий“ має, як відомо, зовсім інше значення: реакційний, черносотенний, монархічний і, до речі, зовсім не викликає асоціації з чистотою. І, навпаки, епітет „більшовицький“, що має в нашій публіцистиці значення „випробуваний“, „енергійний“ „успішний“ („більшовицька робота“, „більшовицькі темпи“), має цілком протилежне значення у ворожій пресі.

Взагалі, можна сказати наперед, що саме ті епітети мають виразно політичне забарвлення, що їх найчастіше вживають у нас як позитивні, мають зовсім протилежний, чисто негативний відтінок у публіцистиці ворожій. Тут класова боротьба особливо виразно вдирається в мову. Це стосується, звичайно, не тільки до епітетів. У білій пресі слово „п'ятирічка“, „партосередок“ і інші подібні вживаються в перекрученому, часто призирилому значенні.

Чималий інтерес мають епітети, створені від наших радянських неологізмів. Маємо слова „ударницький“, „комсомольський“, „комнезамівський“ не тільки як звичайні прикметники, а й як епітети: комсомольський осередок і комсомольський і темп, комнезамівська організація і комнезамівська завзятість тощо. Почесне місце посідають у нас прикметники, епітети, створені від імени популярних ватажків: буденівський, блюхерівський, сталінський, від назв місцевостей, де відбувалися важливі події: перекопський, сивашський і т. под.

Імперіялістична, а надто громадянська війна висунули на чільне місце військовий лексикон, отже й відповідні епітети. Бойовий характер нашої повсякденної роботи сприяє закріпленню в публіцистиці військової термінології; тому в наших газетах рясніють епітети „маршеві загони комсомольців“, „бойові темпи роботи“, „ураганний вогонь по хібах“ тощо. Здебільшого військовий епітет виступає не окремо, а в сполученні з іншими військовими словами; інакше кажучи, тут уже можна говорити про військову фразеологію.

Поширені в нашій пресі прикметники-епітети, створені від імен політичних діячів, що й собі стали, через певні причини, іменами узагальненими. Усі такі епітети—метафоричні. Шоберівські методи впливу на робітників, цанковські дії. Щоб зрозуміти ці епітети, треба мати на увазі те, що Шобер стояв на чолі віденської поліції підчас розправи з віденським пролетаріатом. З наказу Шобера поліція розстріляла багатьох робітників. Так Шобер став символізувати особу, що чинить криваву розправу над робітниками. Звідди—шоберівські методи тощо. Таке приблизно значення має і епітет „цанковський“.

Те, що проф. Селіщев зазначав про епітети руської мови революційної доби, цілком застосувати можна й до української, зокрема газетної мови. Широко вживані епітети, що відзначають міць, енергію: „залізні лави“, „крицевий мур червоноармійців“, „твердокам'яний більшовик“. Сюди ж слід зачислити епітети „гартований“, „випробуваний“, „витриманий“. Характерне вживання епітетів у найвищому ступні порівняння. * Як приклад, наведу витяги з газети:

„Найміцнішою, найнадійнішою зброєю нашою є вірне, чітке здійснення лінії партії“.

„Саме це суцільна колективізація і сполучене з нею нищення глитаїни, як класи, є одна з найважливіших та найгостріших справ на політичному фронті“.

Близькі до цих епітети, що означають величність:

„Ми є свідки нечуваного, бурхливого зростання колективістичного руху“.

„Нема чого казати, що здійснення таких величезних завдань потребує від усіх нас величезної напруженої роботи“.

„Цілком зрозуміло, що колосальний рух трудового селянства до колективізації багато полегшує цю роботу“ і т. д.

* А. М. Селіщев („Язык революционной эпохи“ стор., 127) пояснює це так: „Представление величия задач революции, трудности в осуществлении их, угроз и наступления противника—все это отражается в частом употреблении форм превосходной степени, а также эпитетов и сочетаний для величественности, колоссальности“.

Такий самий характер мають і епітети - прислівники при дієсловах:

„Більшовицько-нестримна хвиля колективізації захоплює все нові села й райони“.

„Самовіддано працює комнезам“.

Отже, ми бачимо, що в газетній мові, як і в мові публіцистики взагалі, епітет особливо виразно соціально забарвлений підкреслює ту чи ту політично-характерну з погляду певної класи рису.

Виразно соціально забарвлені й інші стилістичні засоби, що ними користуються публіцисти, зокрема, так звана ономасія.* Вона полягає в тому, що власне ймення заступає загальне. Цей засіб, взагалі, улюблений в публіцистиці, надто поширений в газетних статтях, де, слід гадати, його підтримує ще й те, що він „економний“, дає змогу уникати тавтології та висловлювати складне поняття одним словом. Багато з тих випадків ономасії, що я їх наведу, слід гадати, і виникли в газеті:

„Мекдоналди і Томаси ще досі стоять коло влади“.

„Хай знають Єфремови, що трудящі України нікому не дозволять порушити мирне будівництво“.

У всіх цих випадках назви окремих осіб узагальнені і набирають значення певних соціальних категорій. Імена конкретних осіб викликають у читача асоціації, зв'язані з діяльністю цих осіб, — отже всі слова, сполучені з цими йменнями, набирають уже відповідного до них значення. На цьому і збудовані такі поширені зложені слова: ганебний подвиг соціально-цергібелів, соціально-шобери знову готують розправи, соціально-пілсудчики є найгірші вороги польського пролетаріату.

Значення цих слів розкривається так: Цергібель — член с.-д. партії. Цергібель — кат берлінських робітників. Звідци — соціально-демократи — соціально-цергібелі — кати пролетаріату.

В газетній публіцистиці за таким зразком складаються численні слова, що створюють синонімічні ряди для якогось поняття. Так, для німецьких с.-д. маємо: „соціально-кавтські“, „соціально-шейдемани“, „соціально-гінденбурги“, „соціально-цергібелі“ і т. д. Для певного часу вживаніші такі зложені слова, де друга частина зв'язана з ім'ям найбільш відомої на цей момент особи. Кілька років тому, коли Носке ще виступав на політичній арені, писали „соціально-носке“, нині, природньо, вживаніші „соціально-цергібелі“.

* Цей засіб, як і всі інші, звичайно, властивий і ворожий публіцистиці.

Взагалі, публіцист часто узагальнює якесь ім'я та кладе його в основу цілої етимологічної групи. Ось, наприклад, Єфремов. Від цього слова маємо: Єфремов, єфремівці, єфремівщина тощо. Суфікс „щина“, що означає узагальнення, є один з найпродуктивніших у публіцистичній мові. Отже, маємо: пілсудщина, петлюрівщина, денікінщина, кутепівщина тощо. Підхоплюючи популярні політичні слова, публіцист швидко оточує їх цілою групою від них же створених слів, а це відкриває нові можливості для широкого маневрування словом.

Багатство асоціації, що зв'язується з соціальною ролею якоїсь особи, організації тощо, дозволяє публіцистові дуже широко користуватися засобом узагальнення. Звідси такі вислови:

„Чемберлен інтригує проти СРСР“. „Нова нота Чан-Кай-Ші“. „Між Лондоном і Парижем тривають переговори“. „Вашінгтон настоює на волі морів“. „Нанкін намагається вплинути на Мукден“. „Треба ще запитати Ватикан“.

Так само підставляють, замість країн або місцевостей, назви тих продуктів, що там виробляють або збудовують:

„Мова йде про одруження вугілля і руди (Пура і Льотарінгії) „Бавовна протягує руку хлібові“ (про Турксиб).

Сюди ж слід віднести й такі поширені вирази:

„Тхне нафтою“ (те, що в якійсь провокації проти СРСР замішані капіталісти, що хочать здобути бакінську нафту тощо).

„Доляр диктує в Гаазі свої умови“ (натяк на Америку).

Замість певних установ вживають назви вулиці або будинку, де ця установа перебуває:

„Політика Білого Будинку“. „Ке д'Орсей мовчить“ (Ке д'Орсей — назва вулиці, де знаходиться французьке міністерство закордонних справ).

Для наших газет дуже характеристичні такі тропи:

„Місто закликає село стати на шлях ударництва“. „Тісна спілка молота і книжки — в заповідь успіхів“.

Отже й синекдоха й монотомія так само базуються в публіцистичній мові на соціальних асоціаціях.

Засіб іронії, що ним широко користуються публіцисти, майже виключно базується на відмінному забарвленні слів, залежно від того, на якого читача розраховане слово та який зміст вкладає в нього автор. Іронія полягає в тому, що слову надається іншого значення ніж те, що здається на перший погляд:

„Не витримало лицарське серце УНДО“.

„Цей кришталевий політик“ (мова про авантюриста-зрадника Осипа Назарука).

Далі можна користуватися характерними словечками арсеналу тієї особи чи соціального прошарку, з якими провадиться полеміка. Звичайно, ці слова подаються на фон власних авторових слів так, щоб вони мали пародійний характер. Ось витяг із статей Гната Бриля: „Одинадцять галицьких листопадів“ („Комуніст“ № 253, 1929).

„Ще не встигли „репрезентанти українського народу“ припасти прощальним поцілунком до цісарських рук у Відні як уже у Львові, в Дрогобичу, по селах і містах Галичини спалахнули народні повстання проти Австро-угорської імперії“.

„Поки на західно-українських землях гуляв панський посіпак „вожді українського народу“ займалися активно справою його дальшого „визволення“, продовжуючи розпродувати стрілецьке м'ясо. Увесь цей час галицька буржуазія робила „гохподітику“, підшукуючи найможливіші орієнтації“.

Тут автор підкреслив іще іронічно-вжиті слова лапками. Найуживаніший засіб іронії — подавати окремі слова супротивника в незвичайному для них контексті, оточити їх словами, що змінюють їх зміст. Між іншим, за добрий засіб служить пародійне підкреслювання якоїсь риси, властивої супротивникові.

У нашій газетній публіцистиці широко користувалися цим засобом у статтях і нарисах, присвячених процесові СВУ. Ось витяг із нарису М. Новицького „Старшини і писарі“:

„Його нащадки ще й нині зубро-хutorянським духом пройняті, стилізовано пропадали рутою-м'ятою, васильками, добірними рушниками та іншими нацознаками од вишиваної сорочки до вданого простацтва, старої випробуваної захисної зброї. У свій час це було й міна дурника і лукаве: „Та ми хіба, та ми — люди темні, неписьменні...“

Репрезентатор глитая в званні академіка не може одмовлятися неписьменністю, але прийомчик залишається в модифікованій формі.

І от — „вождь“ політичного угруповання, автор політичної плятформи, „теоретик“ і орушничена ікона куркулячого націоналізму, апостол погромів, комбінатор політичних зрад та орієнтацій, заявивши поважно, що політикою, літературою і громадською роботою займається з 1892 року, коли став скрутно під допитом, робить раптом юродиве обличчя і починає одхихикуватися:

— Я, я — не політик.

— Я — поганий політик.

І елегічно з мінорними модуляціями:

— Я — політичний труп.

У цьому уривкові автор скористався з цілого комплексу засобів, щоб досягти іронії. Тут — і нагромадження „нацознак“, і цитати з свідчень Єфремова, і гра на словах „вождь“ і „теоретик“, і контрастні зіставлення „апостол погромів“. Але певний ефект від усіх цих засобів складається лише тоді, коли кожне слово сприймається в проекції на авторову концепцію й, головне, на соціально-естетичні смаки читачів.

Як свідчить аналіза публіцистичних творів, стилістичні засоби — однаково, чи стосуються вони до окремих слів, чи словосполучень — скрізь спираються на широкі соціальні асоціації, розраховані на соціальні смаки певних читачів, саме тих, до яких автор звертається. У публіцистичних творах стилістичні засоби одверто служать пропагуванням авторових ідей. Автор свідомо користується кожним засобом, як зброєю у своїй політичній боротьбі, автор твердо розраховує на те, що його читачі зрозуміють кожне його слово саме так, як він сам його тлумачить.

Отже, стилістика, естетичне слововживання ні в якому разі не є тільки індивідуальна риса авторового стилю, не є відступ від соціально визнаної мовної системи, а тільки — одна з галузей цієї мовної системи.

Стилiстика, як формальний елемент, відіграє завжди тільки функціональну роль, і коли розглядати, як це роблять формалісти, стилістичні засоби поза їхньою функцією у конкретному творі, поза авторовим настановленням, поза соціальними смаками читачів конкретної класи, конкретної доби, — то вивчення стилістики призведе тільки до метафізичної констатації загальних явищ, що можуть з однаковим успіхом характеризувати творчість і Мик. Новицького, і Григорія Сковороди.

Іронія, як засіб, існувала завжди; конкретний тип і характер іронії у творі якогось нашого сучасного публіциста є вистір нашої доби і класи, що її наш публіцист репрезентує.

Ці висновки, що дуже виразно окреслюються, як наслідок з аналізу публіцистичних творів, можна з певністю сказати, цілком підходять і до характеристики стилю художніх творів. Звичайно, там аналіза повинна бути складніша, бо й залежність між ідейним настановленням художнього твору і формальними засобами є незрівняно складніша, не виступає та виразно і одверто, як у публіцистичній мові. Але, по суті, справа й там стоїть так само.